

II. Meşrutiyet'ten Umut ve Talepler: Osmanlı Ermeni Bürokratlarından Mihran Boyacıyan ve Meşrutiyet'e Dair Eseri

Osman EZİCİ - Ümit ESKİN***

* Dr., TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Ankara Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6157-7542>

ROR ID: <https://ror.org/026ksq202>

ezici_42@hotmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7159-836X>

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

umiteskin@gmail.com

Atıf Bilgisi

EZİCİ, Osman - Ümit Eskin. "II. Meşrutiyet'ten Umut ve Talepler: Osmanlı Ermeni Bürokratlarından Mihran Boyacıyan ve Meşrutiyet'e Dair Eseri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 54 (Güz 2025), 269-314.

Geliş Tarihi	31.08.2025
Kabul Tarihi	05.10.2025
Yayın Tarihi	29.11.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yazar Katkıları/ Araştırmanın Tasarımı	Araştırmanın Tasarımı Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Veri Toplanması Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Araştırma-Veri Analizi-Doğrulama Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Makalenin Yazımı Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Benzerlik Taraması	Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda yeşeren umutlar ve reform arayışları, farklı etnik unsurlara mensup aydınları ortak bir gelecek tasavvurunda bir araya getirmiştir. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamı sayesinde ise kitap, dergi ve gazetelerde beklentiler ile bu beklentilere ulaştırılacak reçetelerin kaleme alınmasının önü açılmıştır. Bu çalışma, söz konusu entelektüel iklimin önemli bir tanığı olan Ermeni asıllı gayrimüslim Osmanlı bürokrati Mihran Boyacıyan'ın Ahidnâme-i Mübâreke ve Sadâ-yı Vatan adlı eseri ekseninde devletin yeniden inşasına yönelik vizyonunu incelemektedir. Çalışma, Boyacıyan'ın hayatı ve bürokratik kariyerini, eserindeki argümanlarla bütüncül bir şekilde analiz ederek onun hem bir Osmanlı vatanseveri hem de tecrübeli bir idareci olarak sunduğu çözüm önerilerini derinlemesine tahlil etmektedir. Araştırmamızın temel bulgusu, Boyacıyan'ın önerdiği anayasal düzeni bir yandan Hz. Peygamber'in Hristiyanlara tanıdığı güvenceleri içeren ahidnâmeyi referans alarak İslamî meşruiyet zeminine oturtması diğer yandan da Batı'nın idari ve hukuki tecrübelerinden faydalanmayı savunarak modern bir devlet ve toplum tesisini önermesidir. Yazarın vizyonu, sadece teorik bir çerçeveden ibaret kalmamaktadır. Yıllar süren farklı bölgelerdeki taşra idareciliği tecrübesi sayesinde maliyeden gümrüklere, orman yönetiminden vergi adaletine kadar devletin işleyişindeki somut aksaklıkları tespit etmiş ve bu sorunlara yönelik pratik reformlar teklif etmiştir. Özellikle merkezîyetçi idare anlayışına getirdiği eleştiriler ve vilayetlerin yetkilerinin artırılmasını savunan "tevâsî-i mezûniyet" ilkesine yaptığı vurgu Boyacıyan'ın imparatorluğun çeşitliliğini dikkate alan kapsayıcı yönetim modelinin merkezinde yer almaktadır. Sonuç olarak bu makale, Mihran Boyacıyan'ın şahsında, Osmanlıcılık idealinin sadece bir üst kimlik projesi olmadığını, aynı zamanda devletin kurumsal yapısını ve toplumsal adaletini yeniden tesis etmeyi amaçlayan kapsamlı bir program olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Mihran Boyacıyan, Ahidnâme-i Mübâreke, Meclis-i Mebûsan, II. Meşrutiyet, II. Abdülhamid, Adalet, Hristiyanlar.

Hopes and Demands of the Second Constitutional Era: Ottoman Armenian Bureaucrat Mihran Boyacıyan and His Work on Constitutionalism

Osman EZİCİ - Ümit ESKİN***

* Dr., Presidency of the Republic of Türkiye, Directorate of State Archives,
Ankara Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6157-7542>

ROR ID: <https://ror.org/026ksq202>

ezici_42@hotmail.com

** Asst. Prof., Istanbul University Faculty of Theology Department of Islamic
History and Arts, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7159-836X>

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

umiteskin@gmail.com

Citation

EZİCİ, Osman - Ümit Eskin. " Hopes and Demands of the Second Constitutional Era:
Ottoman Armenian Bureaucrat Mihran Boyacıyan and His Work on
Constitutionalism ". *The Journal of Turkish Cultural Studies*, 54 (Fall 2025), 269-314.

Date of Submission 31.08.2025

Date of Acceptance 05.10.2025

Date of Publication 29.11.2025

Peer-Review Double anonymized - Two External

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while
carrying out and writing this study and that all the sources used have been
properly cited.

Author Contributions	Conceptualization	Author-1(%50) - Author-2 (%50)
	Data Curation	Author-1(%50) - Author-2 (%50)
	Investigation-Analysis-Validation	Author-1(%50) - Author-2 (%50)
	Writing	Author-1(%50) - Author-2 (%50)
	Writing – Review & Editing	Author-1(%50) - Author-2 (%50)

Plagiarism Checks Yes - Turnitin

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Complaints tkidergisii@gmail.com

Grant Support The author(s) acknowledge that they received no external funding in
support of this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work
licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ABSTRACT

*With the proclamation of the Second Constitutional Era, the hopes and quest for reform that flourished in the Ottoman Empire brought together intellectuals from different ethnic backgrounds in a shared vision for the future. The freedom provided by the Constitutional Era paved the way for the writing of expectations and the prescriptions to fulfill these expectations in books, magazines, and newspapers. This study examines the vision for the rebuilding of the state as presented in the work *Ahidnâme-i Mübâreke ve Sadâ-yı Vatan* (The Holy Covenant and the Voice of the Homeland) by Mihran Boyacıyan, an Armenian non-Muslim Ottoman bureaucrat who was an important witness to this intellectual climate. The study comprehensively analyzes Boyacıyan's life and bureaucratic career alongside the arguments in his work, offering an in-depth analysis of the solutions he proposed as both an Ottoman patriot and an experienced administrator. The main finding of the research is that Boyacıyan's proposed constitutional order is based on Islamic legitimacy, referencing the covenant that guarantees the rights of Christians as granted by the Prophet Muhammad, while also advocating the use of Western administrative and legal experience to establish a modern state and society. The author's vision is not merely theoretical. Thanks to his years of experience as a provincial administrator in different regions, he identified concrete shortcomings in the functioning of the state, from finance to customs, forest management to tax justice, and proposed practical reforms to address these problems. His criticism of the centralist approach to administration and his emphasis on the principle of "deconcentration," advocating for increased powers for the provinces, are central to Boyacıyan's inclusive model of governance that takes into account the diversity of the empire. In conclusion, this article demonstrates that, in the person of Mihran Boyacıyan, the ideal of Ottomanism was not merely a project of a upper-identity, but also a comprehensive program aimed at reestablishing the institutional structure and social justice of the state.*

Keywords

Islamic History, Mihran Boyacıyan, Holy Covenant, Chamber of Deputies, Second Constitutional Era, Abdülhamid II, Justice, Christians.

Giriş

II. Meşrutiyet Dönemi (1908 ve sonrası), Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal dönüşümünde kritik bir kırılma noktası olmuştur. II. Abdülhamid devrinin (1876-1909) merkezîyetçi ve baskıcı yönetim anlayışına tepki olarak ortaya çıkan Meşrutiyet yönetimi, hürriyet, müsâvât (eşitlik), uhuvvet (kardeşlik) ve adalet gibi kavramları öne çıkarmıştır.¹ Bu dönemde farklı etnik ve dinî unsurlar, Osmanlı millet anlayışı dâhilinde seslerini duyurmak ve devletin yeniden inşasında pay sahibi olmak istemişlerdir.²

II. Meşrutiyet'in ilanı (Temmuz 1908), Osmanlı'da fikir, basın ve ifade özgürlüğünde belirgin bir genişleme yaratmıştır. 1909 Matbuat Kanunu ile sansür kaldırılmış, sorumluluk neşir sonrasına bağlanmıştır.³ Aynı yıl Cemiyetler Kanunu'nun siyasal örgütlenmeyi hukuken çerçevelemiş ve kısa sürede İstanbul ile taşrada yüzlerce gazete ve dergi yayıma başlamıştı. Böylece Türkçe, Ermenice, Rumca, Arapça, Kürtçe ve Ladino dillerinde çok sesli bir matbuat alanı oluşmuştu. Basın, parti programları, seçim tartışmaları ve hukuk-iktisat polemiklerinin taşıyıcısı haline gelmişti.⁴

Uzun yıllar devlet bürokrasisinde görev alan Mihran Boyacıyan da bu özgür ve çok sesli ortamda, Meşrutî idareden umut ve taleplerini kaleme aldığı *Ahidnâme-i Mübâreke ve Sadâ-yı Vatan* başlıklı eserinde ifade etmiştir.⁵

¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi –Metinler/Kişiler– I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 123-127.

² A. Teyfur Erdoğan, "Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine", *Doğu Batı Düşünce Dergisi* – II. Meşrutiyet "100. Yıl", I/45, İstanbul 2008, s. 34-35.

³ *Matbuat ve Matbaalar Kanunu*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1334, s. 9; Abdullah Bay, "II. Meşrutiyet Döneminde 'Hürriyet' Tartışmaları, 1908-1911", *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Bahar 2008), sy. 7, Ankara 2008, s. 67-85; Ayşe Eryaman, "1909 Matbuat Kanunu Matbuat Hürriyeti Getirdi Mi? İkinci Meşrutiyet Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında 'Matbuat Hürriyeti' Tartışmaları (1909-1914)", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 48, Ankara 2020, s. 60.

⁴ Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet"i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basımı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 7-9.

⁵ Mihran Boyacıyan, *Cenâb-ı Peygamber-i Zîşân Tarafından Müsâadât ve Himâyeyi Hâvî Hristiyanlara İhsân Buyurulan Ahidnâme-i Mübâreke ve Umûm Hristiyanların İslâmiyet'e Arz-ı Şükran ve Mahmedetleri Rehnümâ-yı Meclis-i Mebûsan ve Sadâ-yı Vatan*, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1326.

Boyacıyan eserinde ifade edilen özgürlük ortamında Osmanlı Devleti'nin müslim-gayrimüslim münasebetlerinin nasıl ideal bir çerçevede yürütülebileceği ile yeni meşrutî idarenin hangi esaslar üzerine inşa edilmesi gerektiğini tecrübelerine binaen anlatmaya çalışmıştır.

Boyacıyan ve eseri hakkında doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak onun hayatına ve eserine değinen bazı araştırmalar yer alır. Mehmet Çoğ tarafından eserin kısa ve yetersiz tanıtıldığı bir değerlendirme yazısı bulunur.⁶ İsmail Yıldız'ın "II. Meşrutiyet döneminde Ermenilerde devlet, toplum ve kimlik tartışmaları (1908-1914)" başlığıyla doktora tezinden kitaba çevirdiği çalışmasında yer yer Boyacıyan'ın eserine atıflar yapılmıştır.⁷ Bu çalışmada Boyacıyan'ın hayatı ve eseri bağlamında görüşleri işlenecektir. Makalenin birinci bölümü Boyacıyan'ın hayatını, ikinci bölümü ilmi kişiliği ve eserlerini, üçüncü bölüm ise bahsi geçen eserin değerlendirmesini içermektedir.

1. H a y a t ı

Ermeni asıllı bir kumaş tüccarı Tomas Boyacıyan'ın oğlu olan Mihran Efendi, 1277/1860-1861'de Diyarbakır'da doğdu. Önce Diyarbakır'da sonra İstanbul Kadıköy'deki Ermeni mekteplerinde ilk eğitimini tamamladı. Akabinde Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'ye devam ederek 1304/1887 yılında yüksek dereceyle mezun oldu. Mülkiye'de öğrenciliği esnasında 1300/1883 yılından itibaren okulda 300 kuruş maaşla mubassır olarak görev aldı. Mihran Efendi ilk ödülünü buradaki memuriyetinde gösterdiği başarı neticesinde elde etti ve kendisine kordonlu bir altın saat takdim edildi.⁸

Eğitim hayatı sonrasında tespit edilen ilk görev yeri Beyrut vilayeti oldu. 6 Safer 1305/ 24 Ekim 1887 tarihinde 1.000 kuruş maaşla bahsi geçen vilayete memur olarak atandı. Beyrut'taki memuriyetinin yanı sıra orada

⁶ Mehmet Çoğ, "Hristiyanların İslamiyet'e Karşı Olan Şükür ve Mahmedetleri, Mihran Boyacıyan", *Dinî Araştırmalar Dergisi* (Eylül-Aralık 2002), V/14, s. 211-212.

⁷ İsmail Yıldız, *II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerde Devlet, Toplum ve Kimlik Tartışmaları (1908-1914)*, Yüzde İki Yayınları, Ankara 2019, s. 30-31, 63, 208.

⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Bakanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH.SAİD.d.], 42/201. (29 Zilhicce 1277/8 Temmuz 1861).

mekteb-i idâdî-i mülkiyesinde yaklaşık 7 ay süreyle fahri müdür vekâleti ile coğrafya ve tarih öğretmenliği görevlerini yürüttü.⁹

Memuriyeti 6 Şevval 1307/26 Mayıs 1890 tarihinde Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı'na nakledildiyse de bölgede münhal bir kaymakamlık bulunmaması ve bir senelik süreyi doldurması sebebiyle 27 Zilkade 1308/4 Temmuz 1891 tarihinde maaşı kesilerek İstanbul'a döndü.¹⁰

Beyrut'tan gelen resmî yazılarda, Mihran Efendi'nin görev yaptığı sürede herhangi bir kusurunun görülmediği, kendisine tevdi edilen işleri gayretle yerine getirdiği belirtilmiştir. Mihran Efendi'nin Üçüncü Sınıf Kaymakam olarak seçilmesi ise; mülâzemet ru'usu, Mülkiye'den almış olduğu şehâdetnâme ile telif ve tercüme eserleri sayesinde olmuştur. Mihran Efendi'nin Üçüncü Sınıf Kaymakamlık rütbesi, 21 Cemazıyelevvel 1307/13 Ocak 1890 tarihinde 254 numaralı İntihâb-ı Memuriyet Komisyonu kararıyla tasdik edilmiştir.¹¹

Mihran Efendi'nin kaymakam olarak göreve başlaması ise 20 Recep 1310/7 Şubat 1893 tarihinde 1.250 kuruş maaşla Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilayeti İpsara kazasına tayin edilmesiyle gerçekleşmiştir.¹² Ancak kayıtlarda zikredildiği üzere kendisinin idaredeki yetersizliği, üstlendiği bencilce (hodserâne) tutum ve kanunları ihlâl edici uygulamaları yüzünden hem idaresi altındaki görevliler hem de halk tarafından tepkileri üzerine çekmiştir.¹³ Önceleri Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilâyeti tarafından başka bir yere naklinin uygun olacağı bildirilse de orada kalmasının sakıncalı olacağına karar verildi. Akabinde görev değişikliğinin maslahat gereği daha uygun olacağına karar verilerek 6 Rebîülevvel 1312/ 7 Eylül 1894 tarihinde azledildi.¹⁴ Ancak Boyacıyan'ın, Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dairesi nezdinde azline karşı yaptığı itiraz üzerine, Şûrâ-yı Devlet'in tetkikleri ile önceki memuriyetlerindeki müspet hizmetleri, özellikle Kudüs Mutasarrıflığı

⁹ BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî [DH.MKT.], 1563/24. (6 Rebîülevvel 1306/10 Kasım 1888).

¹⁰ BOA, DH.MKT. 1760/64. (28 Muharrem 1308/13 Eylül 1890).

¹¹ BOA, DH.MKT. 1700/31. (27 Cemazıyelahir 1307/18 Şubat 1890).

¹² BOA, DH.MKT. 1563/24. (6 Rebîülevvel 1306/10 Kasım 1888).

¹³ BOA, Babıalî Evrak Odası [BEO], 313/23461. (9 Cemazıyelevvel 1311/18 Kasım 1893).

¹⁴ BOA, DH.MKT. 167/39. (16 Cemazıyelevvel 1311/14 Kasım 1893); BOA, BEO. 474/35488. (13 Rebîülevvel 1312/14 Eylül 1894).

maiyetindeki icraatları, ve İpsara'daki mirî mala ilişkin herhangi bir zimmeti bulunmadığına dair tespitler birlikte değerlendirilmiş ve bu çerçevede istihdamında bir mâni görülmemiştir. Hakkındaki şikâyetlerin bölge ahalisiyle uyumsuzluk veya yanlış anlaşılmalardan kaynaklanmış olabileceği de nazar-ı dikkate alınmıştır. Nitekim 26 Receb 1312 / 23 Ocak 1895 tarihinde başka bir bölgede istihdamı münasip görülmüştür.¹⁵

Boyacıyan bir süre mazûl kaldıktan sonra 23 Zilkade 1312/18 Mayıs 1895 tarihinde 1.250 kuruş maaşla Edirne vilâyetine bağlı Enez (İnöz) kazası kaymakamlığına tayin edildi.¹⁶ Mihran Efendi, mezkûr kazanın coğrafi konumu sebebiyle Yunan kayıkları aracılığıyla Osmanlı sahillerine patlayıcı maddeler ve yasak eşyaların sokulmasına engel olamamıştır. Bu durumun Edirne Valiliği tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmesi üzerine, 14 Zilkade 1313/27 Nisan 1896 tarihinde aynı maaşla Mahmud Celaledin Efendi ile becayiş yapmak suretiyle vilayet dâhilindeki Sofulu kazası kaymakamlığına nakledilmiştir.¹⁷ Buradan da Keşan kaymakamlığına nakledilmiş¹⁸ ise de bu görev esnasında kaymakam muavinliğinde bir Hristiyan'ın bulundurması sebebiyle 6 Zilkade 1315/28 Mart 1898 Mürefte kazası kaymakamlığına nakledildi.¹⁹ 27 Ramazan 1316/8 Şubat 1899 tarihinde üçüncü derece sınıftan kaymakamlık rütbesi tevcih buyurulmuş ise de Mekteb-i Mülkiye mezunu olması ve dört seneyi aşkın kaza kaymakamlığı yapması sebebiyle Dahiliye Nezareti'nin onayıyla ikinci sınıf kaymakamlık rütbesine 25 Şevval 1316/8 Mart 1899 tarihinde yükseltildi.²⁰ Boyacıyan'ın birinci sınıf kaymakamlık rütbesini alması ise 11 Şaban 1321/2 Kasım 1903 tarihinde gerçekleşmiştir.²¹

Mürefte kaymakamlığından azledilmesi 19 Şevval 1320/19 Ocak 1903 tarihinde Edirne valiliğinin hakkındaki iddiaları soruşturması sonucunda

¹⁵ BOA, Şûrâ-yı Devlet [ŞD], 2968/10. (26 Receb 1312/23 Ocak 1895).

¹⁶ BOA, İrâde Dâhiliye [İ.DH], 1323/37. (5 Zilhicce 1312/30 Mayıs 1895).

¹⁷ BOA, DH.MKT. 2074/2. (1 Zilkade 1313/14 Nisan 1896).

¹⁸ BOA, İ.DH. 1351/15. (2 Cemaziyelahir 1315/29 Ekim 1897); BOA, DH.MKT. 2087/67. (15 Şaban 1315/9 Ocak 1898).

¹⁹ BOA, BEO. 1101/82520. (15 Şaban 1315/9 Ocak 1898).

²⁰ BOA, DH.MKT. 2124/35. (15 Şaban 1315/9 Ocak 1898); BOA, DH.MKT. 2152/127. (15 Şaban 1315/9 Ocak 1898).

²¹ BOA, DH.MKT. 778/10. (23 Receb 1321/15 Ekim 1903).

gerçekleşti.²² Kendisinin azledilmesini ve hakkında tahkikat yapılmasını gerektiren hususlar ise, Mürefte'de *ham* (işlenmemiş) arazi üzerine ev inşa edilmesine izin vermesi ve tuğla imali için kurulmuş bir ticaret şirketine hissedar olması sebebiyle olmuştur. Yürütülen soruşturma ve Edirne'de teşkil edilen mülkiye heyeti tarafından icra edilen inceleme neticesinde Mihran Efendi'nin irâde-i seniyye alınmaksızın *ham* arazi üzerine ev yapılmasına göz yummak ve Mürefte'de kurulan tuğla şirketinde hisse sahibi olmak fiillerinden dolayı yargılanmasına karar verildi. Gelibolu İdare Meclisi'nde yapılan yargılama sonucundaysa Boyacıyan'ın yasak olmasına rağmen ticari faaliyette bulunduğu suçlamasından beraatine hükmedilmiş ancak *ham* arazi üzerine bina inşa edilmesine müsamahakâr davrandığı ve binanın yıkımı için kendisine tevdi edilen görevi yerine getirmede gevşeklik ve kusur gösterdiği gerekçesiyle Ceza Kanunu'nun 102. maddesi uyarınca bir aylık maaşının cüz'î bir kısmının kesilmesine karar verilmiştir. Mihran Efendi bu kararı istinafa taşımıştır. Edirne Vilâyeti İdare Meclisi tarafından yürütülen istinaf neticesinde Mihran Efendi'nin tuğla şirketinin mukavelenâmesinde bizzat ortak olduğu anlaşılsa da söz konusu delikli tuğlaların yalnızca mahalli kullanım ve tüketim için üretilip halkın zarurî ihtiyaçları arasında sayılmadığı gerekçesiyle istinaf davası reddedilmiş ve ilk hükümdeki beraat kararı onanmıştır. Bu kararın alınmasında üzerine bina inşa edilen yerin ekili araziden olmadığı aksine her türlü akdin geçerli bulunduğu ve üzerinde dikili ağaçları olan, Gazi Süleyman Paşa Vakfı'na ait fakat bağ olarak kullanılan bir alan olduğu, kendisinin ve vekilinin bu yöndeki iddiaları doğrultusunda belirtilmiştir. Neticede bahsi geçen arazinin *ham* olmadığı anlaşıldığından, istinafa konu kararın bu yöndeki hüküm kısmı da onanarak Mihran Efendi'nin beraatine, temyiz hakkı saklı kalmak üzere 15 Rebiülevvel 1321/11 Haziran 1903 tarihinde karar verilmiştir.²³ Boyacıyan'ın işlerinde sergilediği kararlı duruş, hakkında açılan davalardaki iddialı çıkışları, tezlerini somut delillerle tutarlı biçimde ortaya koyması ve mevzuata hâkimiyeti, özgüvenini ve devlet adamlığı vasfını açıkça göstermektedir.

²² BOA, DH.MKT. 578/70. (12 Cemaziyelahir 1320/16 Eylül 1902); BOA, BEO. 1978/148348. (20 Şevval 1320/20 Ocak 1903); BOA, Rumeli Müfettişliği Sadâret [TFR.I.A.], 2/165. (19 Şevval 1320/19 Ocak 1903).

²³ BOA, DH.MKT. 802/13. (30 Ramazan 1321/20 Aralık 1903).

Mezkur dava sürecinin yanı sıra Mihran Efendi'nin Mürefte'de kaymakamlığı sürecinde kanunla belirlenmiş vergilerden veya resmî gelirlerden herhangi bir zimmet ve ilişkisi olmadığı, asayiş sürdürme ve vergilerin takibi konusundaki çabasının yanı sıra halkın desteğiyle kasaba merkezinde bir rüşdiye mektebi ve jandarma koğuşuyla birlikte bir hapishane, Tatarlı köyünde bir cami ayrıca kasabayı tehdit eden derenin taşmasını önlemek için bentler inşa ettirdiği ve Burgüç ile Baba köylerinin camilerinin de tamirini yaptırması gibi konularda gösterdiği olağanüstü gayret ve sadakatının görülüp takdir edildiği mazbatalara yansımıştır.²⁴

Mihran Efendi'ye mazul olduğu bu süreçte 1 Şaban 1322/11 Ekim 1904 tarihinden itibaren 281 kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştır.²⁵ Bahsi geçen berat kararına istinaden irâde-i seniyyeyle 18 Cemaziyelevvel 1324/10 Temmuz 1906 tarihinde 1.575 kuruş maaşla Karyot (İkarya) kazası kaymakamlığına tayini gerçekleştirilmiştir.²⁶

Mihran Efendi'nin görevini yerine getirmedeki çabası görülmekle birlikte, *bazı esbâbtan dolayı* Karyot'taki memuriyetine devam edemeyeceği anlaşıldığından, Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilayetinden bir kaymakam ile becayışı talep edilmiştir. Becâyış için düşünülen kazalar ikinci sınıf kaymakamlıklar olup Mihran Efendi'nin birinci sınıf kaymakam olması sebebiyle irâde-i seniyye gereğince 1 Safer 1325/16 Mart 1907 tarihiyle almakta olduğu maaşıyla Meis kazası kaymakamlığına, Sabri Bey ile yapılan becâyışle nakli gerçekleşmiştir.²⁷ Karyot'taki görevi sırasında vazifesini layıkıyla yerine getirdiği Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilayetinden gönderilen mazbatalara yansımıştır. Özellikle kaçakçılıkla mücadelesinde başarılar gösterdiği zikredilmiştir.²⁸

Kendisinin talebi üzerine birinci sınıf kaymakamlıklardan olan Leros kazası kaymakamlığına 20 Zilhicce 1326/13 Ocak 1909 tarihinde 2.250 kuruş maaşla irâde-i seniyye ile tayin edilmiştir.²⁹ Mihran Efendi izinli olarak Dersaadet'te bulunduğu sırada Leros'un iklimine uyum sağlayamaması ve

²⁴ BOA, DH.MKT. 875/35. (19 Cemaziyelevvel 1322/1 Ağustos 1904).

²⁵ BOA, İrâde Tekâüd Sandığı [İ.TKS.], 16/19. (1 Şaban 1322/11 Ekim 1904).

²⁶ BOA, İ.DH. 1472/77. (20 Zilkade 1326/15 Kasım 1908).

²⁷ BOA, İ.DH. 1462/16. (1 Zilhicce 1325/5 Ocak 1908).

²⁸ BOA, DH.SAİD. d. 80/205. (29 Zilhicce 1277/8 Temmuz 1861).

²⁹ BOA, İ.DH. 1472/77. (20 Zilkade 1326/14 Aralık 1908).

yakalandığı hastalığının görev yerine geri dönmesine engel olması nedeniyle bir başka yere tayinini talep etmiştir. 23 Ramazan 1328/28 Eylül 1910-9 Zilhicce 1328/12 Aralık 1910 tarihleri arasında Dersaadet'te izinli olarak kalmış ve maaşını yarım olarak almıştır.³⁰

23 Ramazan 1330/5 Eylül 1912 tarihinde Limni Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin olan³¹ Mihran Efendi, Yunanlılarla gerçekleşen Birinci Balkan Harbi neticesinde 24 Zilkade 1330/4 Kasım 1912 tarihinde adanın işgaliyle esir olarak Pire'ye götürüldü. Bir süre sonra Yunanlılar sulh yapılması üzerine 28 Cemazeyilahir 1331/4 Haziran 1913'te serbest kalarak İstanbul'a geldi.³²

Mihran Efendi 27 Cemaziyelahir 1331/3 Haziran 1913 tarihinde ikinci sınıf mutasarrıflık rütbesiyle Ergani'ye (Diyarbakır) 5.000 kuruşla tayin olmuştur.³³ 17 Recep 1332/11 Haziran 1914'te Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişi atanmış ancak bu görevden 10 Ramazan 1333/22 Temmuz 1915 tarihinde azledilmiştir.³⁴ Boyacıyan 25 Rebiülahir 1334/1 Mart 1916 tarihindeyse emekliliğe sevk edilmiştir. Ancak bu karara itiraz ederek Sûrâ-yı Devlet'e dava açmış ve bu davayı kazanarak memuriyet hayatına geri dönmüştür.³⁵ Akabinde 15 Cemaziyevvel 1337/16 Şubat 1919'de Tekirdağ mutasarrıflığına atanmıştır.³⁶ 1 Mart 1924 tarihindeyse, 11 Rebiülevvel 1341/1 Kasım 1922 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere T.C. Dahiliye Vekâleti tarafından emekliye sevk edilmiştir.³⁷ Beysanoğlu'na göre ise, Edirne vali yardımcısı iken emekli edilmiştir.³⁸

Mihran Efendi, Cumhuriyet döneminde soyadı kanunu çerçevesinde "Yurder" soyadını aldı. İkamet ettiği İstanbul'un Şişli ilçesinde 25 Ekim 1938 tarihinde vefat etti. Ertesi gün Beyoğlu Balıkpazarı, Ermeni Üç Horan

³⁰ BOA, Dahiliye Nezâreti İdare [DH.İD], 124/16. (26 Zilkade 1326/20 Aralık 1908).

³¹ BOA, İ.DH. 1472/77. (26 Zilkade 1326/20 Aralık 1908).

³² ÇANKAYA, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler –Mülkiye Şeref Kitabı–*, Ankara 1968, II, s. 279.

³³ BOA, İ.DH. 1499/2. (27 Cemaziyelahir 1331/3 Haziran 1913).

³⁴ BOA, BEO. 4365/327318. (9 Ramazan 1333/21 Temmuz 1915).

³⁵ BOA, ŞD. 3155/36. (11 Muharrem 1338/6 Ekim 1919).

³⁶ BOA, İrâde Dosya Usulü [İ.DUİT.], 42/118. (11 Muharrem 1338/6 Ekim 1919).

³⁷ Ali Çankaya, *a.g.e.*, II, s. 280.

³⁸ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, İstanbul 1957, II, s. 235.

Kilisesi'nde cenaze merasimi düzenlendi ve ardından Şişli Ermeni mezarlığına defnedildi.³⁹

2. İlmî Kişiliği

Mihran Efendi bürokratik kişiliğinin yanında ilmi-edebi kişiliğiyle de dikkat çekmektedir. Bu çerçevede farklı dillerde telif ve tercüme bulundurmaktadır. Bu onun çok yönlü kişiliğini ortaya koymaktadır. Nitekim sicil dosyasından Ermeni asıllı Mihran Efendi'nin Arapça ve Kürtçe konuşabilen, Türkçe, Ermenice, Fransızca, İngilizce ve Almanca okuyup yazabildiği anlaşılmaktadır. Görev yaptığı Mürefte'de bulunduğu süre içerisinde Rumca konuşmayı ve okumayı öğrendiği sicil kaydına işlenmiştir.⁴⁰ Bu durum onun gittiği yerlerde de kendini geliştirmeye ve yerel kültür ile bilgi birikiminden istifade etmeye çalıştığını göstermektedir.

Mihran Efendi'nin telifleri arasında *Fransızca Ef'âl-i Semâiyyenin Tasrifi* adıyla Fransızca bir gramer eseri bulunur.⁴¹ İngilizce'den çevirileri arasında Shakespeare'in *Romeo ve Juliet*, *Verona'nın İki Asilzâdesi*, *Sehiv Komedyası* ve *Othello* yer alır.⁴²

Bahsi geçen eserlerin yanı sıra makalemize konu olan bir diğer telif eseri ise kısaca *Ahidnâme-i Mübâreke* üst başlığıyla bilinen *Cenâb-ı Peygamber-i Zîşân Tarafından Müsâadât ve Himâyeyi Hâvî Hristiyanlara İhsân Buyurulan Ahidnâme-i Mübâreke ve Umûm Hristiyanların İslâmiyet'e Arz-ı Şükrân ve Mahmedetleri Rehnümâ-yı Meclis-i Mebûsan ve Sadâ-yı Vatan* adlı eseridir. Bu eser makalenin üçüncü başlığında detaylıca incelenecektir.

Bu telif ve tercümelerinin yanı sıra memuriyet görevlerinde devlet için yazdığı önemli raporlar ve sonradan kaleme aldığı gazetedeki yazıları bulunmaktadır. Mihran Efendi'nin, Kaymakam Mülazımı olarak Kudüs'teki memuriyeti sırasında Yahudilerin bölgedeki faaliyetleri

³⁹ *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1938, s. 3.

⁴⁰ BOA, DH.SAİD.d. 42/201. (29 Zilhicce 1277/8 Temmuz 1861).

⁴¹ Mihran Boyacıyan, *Fransızca Ef'âl-i Semâiyyenin Tasrifi*, Mahmudbey Matbaası, İstanbul 1302 (1886).

⁴² Mihran Boyacıyan, *Romeo ve Jüliyet Faciası*, Civelekyan Matbaası, İstanbul 1302 (1886); Mihran Boyacıyan, *Sehiv Komedyası*, Civelekyan Matbaası, İstanbul 1302 (1886); Mihran Boyacıyan, *Verona'nın İki Asilzâdesi*, Mahmudbey Matbaası, İstanbul 1302 (1886); Mihran Boyacıyan, *Othello*, Manzûme-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1328 (1912).

hakkında hazırladığı rapor dikkat çekicidir. 25 Cemaziyelevvel 1309/27 Aralık 1891 tarihli raporda, Yahudilerin Filistin’de bir *Benî İsrail devleti* kurma niyet ve faaliyetlerini, kutsal yerlerdeki anlaşmazlıkları ve İngilizlerin aşiret şeyhlerini nüfuzlarına çekme çabalarını tespit ederek; Filistin’e Yahudi göçünün bütünüyle engellenmesinden arazi satışının yasaklanmasına, Kudüs mutasarrıflığının vilayet düzeyine çıkarılmasından asker sayısının artırılmasına kadar pek çok tedbirin alınmasını önermektedir.⁴³ Bu rapor, onun ne kadar ileri görüşlü bir devlet memuru olduğunu gösterdiği gibi, bölgedeki en temel sorunların tespitinde de başarılıdır

Mihran Boyacıyan’ın devlete sunduğu bir diğer rapor, bölgedeki yabancı okullara ilişkindir. Bu metni Kudüs Mutasarrıflığı emrinde görev yaptığı dönemde, Beyrut İdadîsi’nde Coğrafya-Tarih öğretmenliğini yürütürken kaleme almıştır.⁴⁴ Bu raporda Boyacıyan, 1861 sonrası Beyrut-Cebel-i Lübnan’da Fransa’nın (özellikle Cizvitler aracılığıyla) okullar üzerinden nüfuz kurduğunu, İngiltere’nin de Dürziler ve diğer grupları himaye ederek buna karşı denge oluşturduğunu, rekabetin Avrupa güçlerine yayıldığını ve Müslüman Arapların yabancı mekteplere devamıyla millî duygularının uyandığını belirtir. Osmanlı maarifinin Beyrut vilayetinde yok denecek düzeyde kaldığını vurgulayan Boyacıyan eğitimin devletçe düzenlenmesini ve finanse edilmesini, Müslümanların ecnebi okullarına gitmesinin yasaklanmasını, Osmanlı tarihi ile diline ağırlık verilmesini, liyakatlı ve ahlâklı muallimlerin gönderilmesini ve vilayet genelinde Türkçe’nin hâkim kılınmasını önerir.⁴⁵ Boyacıyan’ın raporu, misyonerlerin Osmanlı vatandaşlarını hangi yollarla istismar ettiklerini gözler önüne sererken devletin bölgede ayakta kalabilmesinde

⁴³ BOA, Yıldız Perakende, Umum Vilayetler [Y.PRK.UM.], 23/66 (29 Zilhicce 1277/8 Temmuz 1861); Raporun değerlendirmesi için bk. Mustafa Özsaray’ın yazısına bakılabilir: <https://insicam.net/2024/04/08/filistine-yahudi-gocu-projesinin-arka-plani-ii/>. (Erişim tarihi: 20.08.2025)

⁴⁴ Atilla Çetin, “II. Abdülhamid’e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor”, *Türk Kültürü*, sy. 253, Ankara 1984, s. 317.

⁴⁵ BOA, Yıldız Perakende, Maârif Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.MF.], 2/23 (29 Zilhicce 1277/8 Temmuz 1861); Raporun değerlendirmesi için bk. Halil Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir’de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 421-426.

eğitimin belirleyici bir unsur olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Zira eğitim, yalnızca bireysel gelişimin değil aynı zamanda devlete bağlılık duygusunun pekiştirilmesi, toplumsal bilincin yükseltilmesi ve ahalinin yabancı unsurların etkisine terk edilmemesi açısından da stratejik bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Ayrıca Mihran Efendi görev yaptığı bölgelerle ilgili sonraki dönemlerde de ülkesi lehine görüşler serdetmiştir. Bunlardan biri de kendisinin de esir düştüğü Balkan Harbi sırasında Yunanistan'ın Meis'i ele geçirmesiyle başlayan Meis Adası sorunudur. Sorun çeşitli aşamalardan geçerek Lozan Konferansı'na kadar gelmiştir. Bu sırada Mihran Efendi, Meis başta olmak üzere diğer adaların Yunanlara verilmesinin Türkiye'nin bağımsızlığını tehdit ettiği üzerinde ısrarla durmuş ve 23 Mart 1923 tarihli *Vakit* gazetesinde bu konudaki fikirlerini *Meis Adası Türkiye'den Ayrılamaz* başlıklı bir makaleyle ifade etmiştir.⁴⁶ Mihran Efendi'nin bu makalesi, Türkiye'ye yakın bulunan Ege adalarının ileride emniyet bakımından bir zafiyet doğurabileceğini ifade etmesi bakımından mühimdir. Ona göre bu adaların ihmal edilmesi yalnızca sahillerin müdafaasını değil, aynı zamanda devletin egemenliğini de tehlikeye düşürecektir. Mihran Efendi, Cumhuriyet döneminde *Yurder* soyadını alarak *Vakit*, *Tan* ve *Milliyet* gibi çeşitli gazetelerde yazıları da bulunmaktadır.⁴⁷ Bu yazılarında görevde olduğu döneme dair anılarını aktarmıştır. Bunlardan dikkat çekici olanı ise Namık Kemal'in Gelibolu Bolayır'daki harap haldeki mezarının yapılmasına önayak olmasıyla ilgili bilinmeyen detayları anlatmasıdır.⁴⁸ Bir diğer önemli değerlendirmelerini içeren yazısı da Ermeni toplumunun laikliğe bakış açısı hakkındadır.⁴⁹ Ayrıca görev yaptığı yerlerden olan Ergani'ni madeni hakkındaki değerlendirmelerini içeren yazısı da bulunmaktadır.⁵⁰

Mihran Efendi'nin, emekli bir bürokrat olarak Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı ve bugün arşivlerde yer alan yazıları da bulunmaktadır. Bu yazılarda, dönemin şahitlerinden biri sıfatıyla Millî Mücadele'nin önemini

⁴⁶ Sabahattin Özel, "Meis Adası ve Başlangıcından Günümüze Meis Sorunu", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, sy. 345, Temmuz 1995, s. 7.

⁴⁷ *Vakit*, 22 Birinci Teşrin 1941, sy. 80532, s. 2.

⁴⁸ *Tan*, 30 Mart 1918, s. 7.

⁴⁹ *Milliyet*, 20 Eylül 1934, s. 1.

⁵⁰ *Milliyet*, 14 Kanunusani 1933, s. 6.

ve Mustafa Kemal'in bu mücadeledeki rolünü açık bir biçimde dile getirmiştir.⁵¹

3. II. Meşrutiyete Dair Umut ve Görüşleri: Ahidnâme-i Mübâreke ve Sadâ-yı Vatan

Makalenin bu bölümünde ilk önce Mihran Efendi'nin eserinin fiziki bilgileri ve eserin dil ile üslubu hakkında bilgiler verilecektir. Devamında müellifin eserinde tertip sırasına riayet edilerek eserdeki başlıklar çerçevesinde değerlendirme, tahlil ve analizlere yer verilecektir.

3.1. Eser Hakkında Bilgiler

Mihran Efendi'nin telif ettiği ve matbu olarak neşredilen bu eser İstanbul'da 1908 yılında (1326 Rumi/1324 Hicri) Arşag Garoyan Matbaası tarafından basılmıştır. Bu matbaa, geç Osmanlı döneminde faaliyet gösteren ve Osmanlı Türkçesiyle çeşitli eserler basan, Ermeni sermayeli önemli bir işletmeydi.⁵²

Eser, 32 sayfadan müteşekkil olup, kapağında iki ayrı konuya dair başlıkları taşıyan risale formunda kaleme alınmıştır. Eserin birinci başlığı *Cenâb-ı Peygamber-i Zîşân Tarafından Müsâadât ve Himâyeyi Hâvî Hristiyanlara İhsan Buyurulan Ahidnâme-i Mübâreke ve Umûm Hristiyanların İslâmîyet'e Arz-ı Şükrân ve Mahmedetleri* olup ikinci başlığı ise *Rehnumâ-yı Meclis-i Mebûsan ve Sadâ-yı Vatan*'dır. Ayrıca eserin sonunda bir sayfalık içindekiler listesi (mevâdd) yer almaktadır.

İç kapakta eserin muharriri, "Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti dâhilinde Midilli cezîresi kaymakamı Mihrân Boyacıyan" olarak geçmektedir. Eserin dili, Mekteb-i Mülkiye mezunu eğitilmiş bir yazar olduğunu gösterir şekilde, Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalarla zenginleştirilmiş resmi ve bürokratik bir Osmanlı Türkçesi'dir. Uzun ve sanatlı cümlelerle örülen metinde yazar, okuyucuyu ikna etmeyi amaçlayan, yer yer coşkulu ve hamasi bir tona bürünerek doğrudan hitap ve sesleniş ifadelerine sıklıkla başvurmaktadır.

⁵¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Bakanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA], Siyasi Partiler, Cumhuriyet Halk Partisi, (490-1-0-0), 569/2265, lef_03. (29 Zilhicce 1277/8 Temmuz 1861).

⁵² Ali Birinci, "Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler", *Yeni Türkiye*, sy. 60 [Ermeni Meselesi Özel Sayısı I], Ankara 2014, s. 837.

Eser iki bölümden oluşmakta ve yedi alt başlıktan müteşekkildir. İlk bölümü oluşturan iki başlık (1) *Ahidnâme-i Mübâreke-i Peygamberî*, (2) *Hristiyanların İslâmiyet'e Karşı Olan Şükür ve Mahmedetleri* eserin adeta girizgâhı hükmünde olup II. Meşrutiyet'in ilanı ve ardından oluşan zeminin geçmişte de yaşandığını ve bunun bir fırsat olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileride bahsedeceğimiz ahidnâme-i mübareke bağlamında ele almaktadır.

Eserin diğer bölümünü oluşturan beş başlık ise Boyacıyan'ın devletin merkezi ve taşra idaresinde yaşadığı sorunlar ile bunlara karşı yapılması gerekenleri tecrübeleri çerçevesinde yorumladığı başlıklardır. Bunlar sırasıyla (3) *Heyet-i Muhtereme-i Mebûsâna, Sadâ-yı Vatan*, (4) *Ruh-ı Devlet Adalettir*, (5) *Bütçe ve Teferruâtı*, (6) *Mesârifât-ı Umumiyye - Kuve-i Berriyye ve Bahriyye* ile (7) *Tevsî-i Mezûniyet* başlıklarıdır.

Metin incelendiğinde birçok yazım hatası bulunduğu görülmektedir. Bunun sebebi matbaa diziminden doğabileceği gibi II. Meşrutiyet'in ilanı akabinde hızlıca kaleme alınarak yayınlanmış olmasından kaynaklanmış da olabilir.

Eserin İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda Bel_Osm_K.01972/02 demirbaş numarasıyla kayıtlı baskının iç kapağında *Nafia Nazırı Kapriel (Gabriyel) Efendi'ye*⁵³ Boyacıyan'ın mührüyle takdim edildiğine dair kayıt vardır. Buradan hareketle Boyacıyan'ın eserini dönemin devlet adamlarına ulaştırdığını da görmekteyiz.

Eserde Mihran Boyacıyan'ın telif sebebine dair bir kayıt veya açıklama yer almamaktadır. Ancak bir bürokrat olarak görüşlerini ve tecrübelerini paylaşarak hem insanlara hem de devlet ricaline ulaştırmak istediği açıktır. Ayrıca İstibdat olarak da adlandırdığı II. Abdülhamid yönetiminden sonra yeni siyasi düzene eser vasıtasıyla bir takdir görme neticesinde daha üst düzey görev beklentisi olmuş olabilir. Nitekim dönemin önemli Ermeni

⁵³ Osmanlı arşiv kayıtlarında "Kapriel Efendi" olarak da geçen Gabriyel Noradunkyan (1852-1936), II. Meşrutiyet devrinde Ticaret ve Nafia Nazırlığı ile Hariciye Nazırlığı yapmış Ermeni asıllı bir Osmanlı devlet adamıdır. İstanbul-Üsküdar'daki Selamsız mahallesinde dünyaya gelmiş, Ermeni millet sistemine mensup köklü "Ekmekçi başı" ailesinin torunlarından. Bk. Ercan Karakoç, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* (Bahar 2010), VII/25, s. 158-160.

bürokratlarından Gabriyel Efendi'ye eseri hediye etmiş olması bunu düşündürmektedir.

3.2. Eserdeki Umut ve Talepler

Mihran Boyacıyan'ın kaleme aldığı eser, iki katmanlı bir yapıya sahiptir. İlk bölüm, Hz. Peygamber'e atfedilen ve Hristiyanlara güvence verdiği iddia edilen ahidnâme-i mübârekenin tarihi önemine odaklanır. Bu metnin tarihsel gerçekliği tartışmalı olsa da Boyacıyan için önemli olan muhtevasıdır. Bu muhteva Hristiyanların can ve mal güvenliği, ibadet özgürlüğü, din adamlarının vergilerden muaf tutulması, zorla din değiştirmeye karşı güvence gibi hususları içermektedir. Böylelikle yazar, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren gayrimüslimlere tanınan koruma ve hoşgörü anlayışını öne çıkarır. Bu yönüyle eserin ilk bölümü, hem dinî-siyasi bir belgeyi tanıtan hem de Osmanlı çok kültürlülüğüne tarihsel bir dayanak sunan bir giriş işlevi görmektedir.

İkinci bölüm ise doğrudan II. Meşrutiyet'in ilk siyasal atmosferini yansıtır. Boyacıyan, hürriyet, uhuvvet, müsavât ve adalet kavramları etrafında, yeni anayasal düzenin meşruiyetini güçlendirecek öneriler sunar. Devletin idare merkezi olan Meclis-i Mebûsan'a seslenerek devletin temelinin adalet olması gerektiğini vurgular. Ardından mali düzenlemelerden askerlik yükümlülüklerine, yerel yönetimlere daha geniş yetkiler verilmesinden dış politikada barışçı ittifaklara kadar çeşitli alanlarda somut tekliflerde bulunur. Böylece eser, bir yandan geçmişten hoşgörü mirasını hatırlatırken, diğer yandan da Osmanlı'nın geleceğini kurtaracak reform ve birlik vizyonunun çerçevesini belirlemektedir. Aşağıda eserin başlık sırasına bağlı kalınarak Boyacıyan'ın görüş, tecrübe ve önerileri aktararak tahliller yapılacaktır.

3.2.1. Hz. Peygamber'in Ahidnâmesi

Eser, imparatorluğun Meşrutiyet yönetimine geçiş sürecinde, benimsenmesi gereken kimlik ve politikalara ilişkin yoğun tartışmaların ve arayışların yaşandığı bir dönemde yayımlanmıştır. Gayrimüslim bir bürokrat ve yazar olarak Boyacıyan, ağırlıklı olarak Müslüman bir imparatorluğun yeni meclisine hitap etmektedir. İkna edici olabilmek için hedef kitlesinin saygı duyacağı bir otorite kaynağını referans almıştır. Bundan ötürü eserine Hz. Peygamber'in ahidnâmesi ile başlayarak, temel

argümanını İslamî bir adalet ve hoşgörü paradigması içinde sunmaktadır. Eserin ilk kısmı *Ahidnâme-i Mübâreke-i Peygamberî* başlığını taşır ve Hz. Peygamber'in Hristiyan topluluklara tanıdığı haklar ve himaye esaslarını anlatan ahidnâme metninin çevirisini içermektedir.

Esere ahidnâme ile başlanması gayrimüslim haklarına yönelik önerilerinin yabancı bir dayatma veya devletin İslami karakterine bir tehdit olduğu yönündeki potansiyel suçlamaları önceden etkisiz hale getirir. Siyasi taleplerini, İslamî bir dindarlık ve tarihsel sadakat eylemi olarak çerçeveler. Ancak bunu yaptıktan sonra ikinci bölümde lafı gayrimüslimlere de getirerek bu ilişkinin tek taraflı olmadığını gösterir.

Hz. Peygamber'in Sina Dağı'ndaki Azize Katerina Manastırı rahiplerine verdiği iddia edilen ahidname aştinâme olarak da bilinir. Rivayetlere göre Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde bu ahidnâme rahipler tarafından Sultan'a takdim edilmiş ve aslı alınarak İstanbul'a getirilmiş, kopyası da Manastır'a bırakılmıştır. Yavuz dönemindeki ana kroniklerde böyle bir buluşmaya ve ahidnameye bir atıf olmamakla beraber Yavuz'dan bir müddet sonra Manastır mensuplarının ellerindeki kopyayla durumlarını Osmanlı'ya bildirerek belgenin içerdiği hakların onaylanmasını istemişlerdir. Nitekim Osmanlılar da gayrimüslimlere verdikleri imtiyaz politikaları çerçevesinde bu ahidnâmedeki hakları tasdik etmişlerdir. Bu çerçevede ahidname sonraki sultanlar tarafından tasdik edilen, gayrimüslimlerin can, mal ve din hürriyetini koruyan bir belge olarak tarihe konu olmuştur.⁵⁴

İslam tarihinin ana kaynaklarında yer almayan ve içeriğinde birçok hata bulunan bu belgenin tarihsel gerçekliği araştırmacı ve akademisyenler arasında uzun süredir tartışmalara konu olmaktadır.⁵⁵ Boyacıyan'ın esas amacı, ahidnâmenin tarihsel gerçekliğine dair bir tartışmaya girmek değildir. Bunun yerine bu saygıdeğer ve kutsal metnin Meşrutiyet akabinde 1908'deki atmosferde gerçekleşecek siyasî ve sosyal reformlarda dikkate alınması gerektiğine dair inancı ve umudur.

⁵⁴ Detaylar için bk. Hadi Belge, "Sina Dağı Arşivinde Osmanlı İzleri: Fermanlar ve İmtiyazlar", *Turkish Studies – Historical Analysis*, XV/3 (2024), s. 858-860.

⁵⁵ Bu konuda Batı'da yapılmış olan detaylı bir çalışma ve değerlendirme için bk. John Andrew Morrow, *The Covenants of the Prophet Muhammad with the Christians of the World*, Angelico Press / Sophia Perennis, Tacoma (WA) 2013, s. 65-68.

3.2.2. Hristiyanların İslâmiyet'e Şükürü ve Övgüsü

Mihran Boyacıyan, eserinin ilk kısmını temsil eden ahidnâme-i nebevî metninden sonra bahsi geçen ahidnâme ile bağlantılı olarak *Hristiyanların İslâmiyet'e Karşı Olan Şükür ve Mahmedetleri* başlığı ile ikinci bölüme başlar. Bu bölümde, II. Meşrutiyet ile Osmanlı idarî ve toplumsal hayatında yaşanması umut edilen özgürlük ortamı ve eşitlik beklentileri, Hz. Peygamber'in ahidnâmesiyle ilişkilendirilmektedir. Ahidnâmenin, gayrimüslimlerle kurulması gereken ilişkinin çerçevesine riayet edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Boyacıyan, II. Meşrutiyet'in hürriyetçi ve eşitlikçi ruhuna duyulan memnuniyetin sadece Müslümanlarca değil, Hristiyanlarca da paylaşıldığını belirtir. Hatta müellif, gördüğü birlikteliğe dair duygularını *Ya Rab! Bu ne nimet! Bu ne bahtiyarlık! Var ol ey millet-i necîbe-yi İslâmiyye! Daim ol ey heyet-i muhtereme-i Osmaniyye! Artık halinden emin, istikbalinden mutmain ol*⁵⁶ diyerek ifade eder. Böylece Hristiyan ruhanîlerin ve cemaat önderlerinin, yeni düzende *ittihâd-ı anâsır* ilkesi çerçevesinde devlete sadakat ve kanun önünde eşitlik esasına bağlılık göstermeye hazır olduklarını beyan eder.

Esasında II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde devrimi gerçekleştirenlerin çoğunluğu Osmanlı toplumun oluşturan unsurların birlikteliğini ifade eden *ittihâd-ı anâsır* kavramı etrafında toplanmakta ve devletin içerisinde bulunduğu kötü durumun çözümünü, Osmanlı sınırları dâhilinde yaşayan herkesi ortak bir "Osmanlı" üst kimliği altında toplamakta olduğunu görmekteydiler.⁵⁷ Kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere Mihran Boyacıyan da Osmanlı üst kimliğine inancını açıkça göstermektedir. Bu kimliğin oluşmasında İslam'ın gayrimüslimlere tanıdığı hoşgörünün olduğunu böylece birlikte yaşamanın mümkün olabileceğini bahsi geçen ahidnâmenin vaz ettiğini ifade eder.

Boyacıyan eserin bu bölümünü, İslam medeniyetinin gayrimüslimlere ve özellikle de Hristiyanlara yönelik tarihsel hoşgörüsü ve koruyuculuğu üzerine temellendirmektedir. Bu hoşgörü, Hz. Peygamber'in istişareye

⁵⁶ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁷ Cem Doğan, "An Example To The Quest Of Identity Of The Second Constitutional Period: The Charter, Structure And Aims Of Committee Of The Unity Of Ottoman Ethnic Elements", *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, VIII/5 (Spring 2013), s. 174.

verdiği önem ve Hz. Ömer'in Kudüs'ün fethindeki (17/638) tavrıyla⁵⁸ dini ve tarihi temellere dayandırılmaktadır. Özellikle Hz. Peygamber'in Tur Dağı'ndaki rahiplerin şikâyeti üzerine sahâbeyle istişare ederek ahidnâmeyi yazdırdığı iddiası, hem istişarenin İslami yönetimdeki yerini vurgular hem de Hristiyanlara verilen hukuki güvencelerin dini temellerini ortaya koymaktadır.⁵⁹

Boyacıyan, İslâm'daki Hristiyanlara olan hoşgörünün temelinde Kur'an-ı Kerim'in Hristiyanları Ehl-i Kitap kabul ederek onların can, ırz ve mallarının korunmasını emretmesini⁶⁰ gördüğünü ifade eder. Ardından Emevîler ve Abbasîler gibi İslam devletleri ile Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük Türk-İslam devletlerinin egemenliği altında Hristiyan toplumların varlıklarını sürdürebilmiş olmaları, bu prensipler sayesinde mümkün olmuştur.⁶¹

Mihran Efendi, İslâm'ın Hristiyanlara karşı olan hoşgörülü yaklaşım iddiasını güçlendirmek üzere Batı ile İslam dünyasını bu bağlamda bir karşılaştırma yapmayı tercih eder. Ona göre Hristiyan dünyasında var olan Engizisyon kurumu ile yaşanan Aziz Bartolomeo Katliamı⁶² gibi dini zulüm örneklerini hatırlatarak, Hristiyanların kendi din kardeşlerine bile hoşgörü göstermekte zorlandığını zikreder. Buna karşılık, Müslüman idareciler altındaki Hristiyan topluluklar büyük bir özgürlük içinde ayinlerini icra etmiş, dillerini ve millî geleneklerini korumuşlardır. Bugün hala bununla iftihar edebiliyorlarsa bunda ahidnâmenin de vaz ettiği hükümlerin payı vardır.⁶³

Boyacıyan'ın yaptığı bu karşılaştırma, sadece İslâm'ın ahlaki üstünlüğünü savunma amacını taşımakla kalmaz, aynı zamanda Batı'dan

⁵⁸ Osman Aydın, "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, Denizli 2020, s. 627.

⁵⁹ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁰ Tevbe 9/29.

⁶¹ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 8.

⁶² Bartolomeus Katliamı, 24 Ağustos 1572'de Paris'te, Katolikler tarafından Protestan Huguenotlara karşı başlatılmış ve kısa sürede Fransa'nın diğer şehirlerine yayılarak binlerce kişinin ölümüne yol açan büyük bir toplu kıyımdır. Bk. Celalettin Güngör, "Huguenotlar: Bir 16. Yüzyıl Acısı (Doğuş, Baskı, İç Savaş ve St. Bartholomew Katliamı)", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, X/2, 2024, s. 161-184.

⁶³ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 8.

gelen geri kalmışlık veya zulüm eleştirilerine karşı bir cevap ile İslam'ın evrensel bir hoşgörü modeli ortaya koymakta olduğunu itirafıdır. İslam dünyası ile Batı'yı yaşadığı çağın şartlarına göre karşılaştıran Boyacıyan, XX. yüzyıl gibi medeniyet devri olarak görülen bir dönemde bile Almanya ve Rusya gibi Hristiyan devletlerin, kendi içlerindeki gruplara karşı insanlıkla bağdaşmayan uygulamalarda bulunduğunu belirterek, İslam'ın tarihsel hoşgörüsünün modern çağda dahi Batı'ya kıyasla daha üstün bir model sunduğunu savunur.⁶⁴

İslam ve Batı karşılaştırmaları yaparak İslam'ın kendisinden olmayanlara gösterdiği hoşgörü üzerinden ona üstünlük atfeden Boyacıyan, bu bölümde doğrudan Osmanlı tebaası Hristiyanlara seslenerek, pratik siyasi amacını açıkça ortaya koymaktadır. Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Katolik, Protestan ve diğer tüm Hristiyan topluluklardan; İslam'ın sağladığı bu lütufkâr yaklaşımı takdir etmelerini ve Müslüman vatandaşlara içtenlikle kardeşlik eli uzatmalarını tavsiye ve talep eder. Bu çağrı, imparatorluğun dağılma sürecinde yükselen azınlık milliyetçiliklerini durdurma ve tüm unsurları ortak bir Osmanlı kimliği etrafında birleştirme arzusunun belirgin bir yansımasıdır.⁶⁵

3.2.3. Heyet-i Mebûsân'a Sesleniş: "Sadâ-yı Vatan"

Eserin üçüncü başlığı, *Heyet-i Muhtereme-i Mebûsâna Sadâ-yı Vatan* başlığını taşımakta ve II. Meşrutiyet'in sembol kurumlarından Meclis-i Mebûsân'a doğrudan bir hitap niteliğini taşımaktadır. Boyacıyan, bu başlıkta mebusların ağır bir sorumluluk taşıdığını, ülkenin istikbâl ve refahının onların alacağı kararlara bağlı olduğunu vurgular.

Mihran Efendi, II. Abdülhamid'in 1876'dan 1909'a kadar süren ve baskı ile sansür uygulamalarıyla bilinen İstibdat Dönemi'nin, halkın ve askerlerin gayretleri sonucunda sona erdirildiğini ve böylece otuz üç yıl süren bu devrin ardından Meşrutiyet'in yeniden ilan ve tesis edildiğini ifade eder. Akabinde Kanûn-i Esasî'nin ilanından Meclis-i Mebûsân'ın toplanmasına kadar olan beş aylık geçiş sürecinin devletin yöneticilerinin kararlılığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isabetli tedbirleri ve halkın sabır ve dayanıklılığı ile gerçekleştiğini söyler. Ayrıca Boyacıyan'a göre Osmanlı toplumunun büyük bir sükûnetle genel seçimleri yürütmesi, fazilet, ahlâk,

⁶⁴ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 8-9.

⁶⁵ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 7-8.

basiret, zekâ ve tecrübeleriyle öne çıkan kişileri vekil olarak seçerek İstanbul'a göndermesi de takdire şayan bir durumdur.⁶⁶

Mihran Boyacıyan, eserinde Meclis-i Mebûsân vekillerine vatanın sesi olarak hitap etmiş ve dönemin siyasi atmosferinde kendilerinden duyulan beklentinin büyüklüğünü ifade etmiştir. Boyacıyan, Meşrutiyet'in yalnızca bir rejim değişikliğinin toplumsal hayatı baştan sona etkileyen köklü bir dönüşümün başlangıcı olduğuna inanmaktadır. Bundan ötürü *nâzım, nizâm ve kavânîn siz olacaksınız* diyerek vekillere hitap etmiş ve onlara sorumluluklarının büyük olduğunu hatırlatmıştır. Vekillerin sorumlulukları; devlet bütçesinin düzenlenmesi, kara ve deniz kuvvetlerinin teşkili, eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılması, herkesin adalet nimetinden eşitçe faydalanması, kamu yükümlülüklerinin belirlenmesi ve toplanması, yollar, demiryolları, limanlar, rıhtımlar ve fabrikaların inşası, ormanların verimli kullanımı, tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi, iç ve dış işlerin sağlam temeller üzerine inşası gibi devlet ve toplumu ilgilendiren birçok alana ilişkin olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷

Meclis-i Mebûsân'dan beklenen bu kapsamlı liste, dönüşümün sadece siyasi değil ekonomik, sosyal, hukuki ve altyapısal boyutları da kapsadığını göstermektedir. Eğitimden adalete, tarımdan sanayiye kadar geniş bir yelpazede reform ihtiyacı olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle eserdeki ifadesi ile *her ferdin seyyânen nimet-i adaletten müstefid olması* yani her bireyin adaletten eşit şekilde faydalanması vurgusu, adaletin toplumsal eşitlik ve hakkaniyet temelinde yeniden tesis edilmesine yönelik güçlü bir beklentiyi ortaya koymaktadır.⁶⁸

Boyacıyan, vekillerin görevlerinin sadece iç politika ile sınırlı olmadığını, üzerlerindeki sorumluluğun büyüklüğünü ve karar alırken sadece Osmanlı milletinin değil, bütün dünyanın kendilerini izlediğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda vekillerin aldıkları kararların uluslararası alanda etkileri olacağını dikkate almalarını istemektedir.⁶⁹ Bilindiği üzere II. Meşrutiyet'in ilanıyla Osmanlı Devleti hem içeride hem dışarıda yeni bir döneme adım atmış, bu dönüşüm uluslararası kamuoyu tarafından dikkatle

⁶⁶ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁷ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁶⁸ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 11.

⁶⁹ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 11.

izlenmiştir. İngiltere ve Fransa, II. Meşrutiyet'in ilanını Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal istikrar ve modernleşme adına olumlu bir gelişme olarak değerlendirilirken, Rusya ve Almanya bu dönüşümün kendi bölgesel çıkarlarına olası etkilerinden ötürü açık bir endişeyle karşılaşmışlardır.⁷⁰

Dönemin aydınları, Batılı güçlerin II. Meşrutiyet'e tepkilerini ve Osmanlı'nın jeopolitik durumunu kapsamlı biçimde değerlendirmiştir. Sonuçta Osmanlı dış politikası barışçı ve dengeli bir çizgide şekillenmiş; Avrupa, bir yandan izlenmesi gereken bir model, diğer yandan temkinle yaklaşılması gereken bir tehdit olarak görülmüştür.⁷¹ Bu bağlamda Boyacıyan, dünyadaki belli başlı devletlerin II. Meşrutiyet sırasında Osmanlı'ya olan tutumları hakkında kendi görüşlerine yer vererek konuyu dış politika açısından değerlendirmiştir. Ona göre bir asırdır Osmanlı'yı destekleyen ve gelişmesini isteyen İngiltere'nin yanında, devriminden bu yana Osmanlı'daki yönetim değişikliklerine hayret ve şefkatle bakan Fransa, artık dostluk niyeti taşıyan Rusya, Kırım Savaşı'ndan beri vefalı davranan İtalya, dostluğunu göstermeye çalışan Almanya, zor zamanda verdiği sözden dönen ama hala önemli bir güç olan Avusturya, bize iyilikle yaklaşan Amerika, çalışkanlığıyla yükselen Japonya, küçük Balkan devletleri, hürriyet mücadelesi veren İran, meşrutiyeti benimsemeye hazırlanan Çin, İslam dünyası ve Osmanlı'nın dost ya da düşman tüm izleyicileri gözlerini tesisine çalışılan II. Meşrutiyet nizamına çevirmiştir. Bu nedenle Meclis-i Mebûsân'ın ve vekillerin önemi, sorumluluğu ve kutsiyeti tartışılmazdır.⁷²

Boyacıyan'ın II. Meşrutiyet üzerinden yaptığı devrin devletlerine dair okuması yoruma açık bir durumdadır. Bu bağlamda müellif, İngiltere ve Fransa dönemin anayasal rejimleri ve medeniyetin öncüleri olarak Osmanlı'nın ilerlemesine destek veren müttefikler şeklinde tasvir edilirken, Rusya'nın geleneksel mesafeli duruşuna rağmen yeni bir dostane döneme

⁷⁰ Pir Murat Sivri, "Avrupalı Büyük Devletlerin Basın Organlarına Göre 1908 Jön Türk İhtilali ve Meşruti Yönetime Yeniden Geçilmesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy. 45, İstanbul 2024, s. 27.

⁷¹ Öner Buçukcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Hükümetleri ve Osmanlı Dış Politikası (1908-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 236-237.

⁷² Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 11-12.

girildiği umudu vurgulanır. İtalya ve Almanya gibi yükselen güçlerin dostluk çabaları, Osmanlı'nın uluslararası denge politikasının bir parçası olarak yorumlanabilir.

Boyacıyan'ın Osmanlı'nın uluslararası ilişkilerde karşılaştığı hayal kırıklıklarından da bahsetmektedir. Özellikle Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak ederek verdiği sözleri tutmaması, Osmanlı kamuoyunda derin bir kırılganlık yaratmıştır. Buna karşılık, Amerika, Japonya, Balkan devletleri, İran ve Çin gibi farklı coğrafyalardan aktörlere de dikkat çekilmektedir. Japonya'nın Meiji Restorasyonu⁷³ sonrası hızlı yükselişi ve Batı karşısındaki başarısı, Osmanlı için örnek teşkil eden bir modernleşme modeli olarak takdim edilmektedir. İran'ın aynı dönemdeki Meşrutiyet hareketi, iki devlet arasında doğal bir müttefiklik potansiyelini taşımaktadır. Son olarak ise tüm İslam dünyasının dikkatlerinin Osmanlı'da olması, Meşrutiyet'in halifelik makamı üzerindeki etkisine ve İslam coğrafyasındaki yankılarına vurgu yaparak alınacak kararların küresel etkileri olacağı bilincinin vekillerde olması gereğini ortaya koyar.⁷⁴

İlgili bölümün sonuna doğru yirmi altı yıllık memuriyet hayatının on yedi yılını kaymakamlık ile geçirdiğini vurgulayan Boyacıyan, taşra yönetimi ve halkın sorunları hakkında derinlemesine bir bilgi birikimi ve tecrübesi iddiasıyla önerilerinin sadece teorik değil pratik bir zemine oturtmaya çalışır ve önerilerini dört maddede ifade eder. Bu doğrultuda Boyacıyan'ın ilk önerisi *usûl-i meşveretin* bir daha asla lağvedilmemesinin Kanûn-ı Esasî ile teminat altına alınmasıdır. Böylece istibdat yönetimin geri gelerek meclisin askıya alınmasının önüne geçilmesi arzulanmaktadır. İkinci öneri oy verme yasaları ile ilgili olup yirmi yaşını geçen Osmanlı vatandaşı her erkeğin mal varlığına bakılmaksızın oy hakkının olmasıdır. Bu teklif seçimlere verilen önemi göstermekte ve dönemde var olan mülk sahibi olma şartına bağlı seçme hakkı uygulamasının kaldırılmasının talebini içermektedir. Kanunun önemine vurgu yapan üçüncü maddede ise *Kanûnsuz bir hükümet tasavvur olunamayacağı ve memurinin her bir icraatı bir*

⁷³ Meiji Resterasyonu: 1868'de Tokugawa Şogunluğu'nun son bulup, İmparator Meiji'nin yönetimiyle Japonya'nın hızla batılılaşması, sanayileşmesi ve merkezi bir devlet haline gelmesi sürecidir. Detaylı bilgi için Bk. Ahmet Murat Kadioğlu, Meiji Dönemi Japon ve Osmanlı Askeri Modernleşmesi, Gece Kitaplığı, Ankara 2020, s. 6.

⁷⁴ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 12.

madde-i kanûniyyeye rabt edilmek lazım geleceği iddia edilmekte ve hukuk devleti ilkesine açıkça bir vurgu yapılmaktadır. Müellif, keyfi idarenin sona ermesi ve her eylemin hukuki bir zemine oturtulması gerektiğini de belirtir. Uzun süre yaptığı kaymakamlıkta kazanmış olduğu tecrübe iddiasıyla Boyacıyan, son maddede Fransa'daki idari yapı örnek alınarak Osmanlı vilayetlerinin mevcut idari bölünmesi, yerel koşullar, iklim ve sosyal eğilimler doğrultusunda yeniden düzenlenmesini ve nahiye sisteminin tamamen uygulanmasını önerir.⁷⁵

3.2.4. Ruh-ı Devlet Adalettir

Mihran Efendi bu başlığa kadar devlet ve toplum için adaletin önemi vurgulanmış olsa da “Devletin ruhu adalettir” anlamında bir başlık açarak adalet kavramını ayrıca ele almayı gerekli görmüştür. Bu başlık, eserin belki de en belirgin siyasî ve ahlaki vurgusunu taşımaktadır. Esasında adalet hem İslam hukuk düşüncesinde hem de Osmanlı siyaset teorisinde devletin temeli olarak kabul edilir.⁷⁶

Boyacıyan’a göre adaletin sağlanması, bireysel ve toplumsal hakların güvence altına alınmasıyla mevcut adalet teşkilatının yeniden düzenlenmesine ve etkin şekilde işletilmesine bağlıdır. Adalet devletin ruhudur, onsuz bir ülke istikametini kaybeder. Devletin büyümesi ve gücünü koruması adaletin tesisi ile mümkün olup Osmanlı’nın yükselişinde adaletin rolü büyüktür. Osmanlı’nın kuruluş döneminde Alaaddin Paşa ve Çandarlı Halil Efendi’nin kurduğu adlî düzen,⁷⁷ din ayrımı yapmadan tebaa

⁷⁵ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁷⁶ Osmanlı siyaset teorisinde adalet, devlet düzeninin temel ilkesi olarak görülmekteydi. Bu bağlamda hükümdarın otoritesi ile toplumun refahı arasındaki dengeyi açıklamak üzere “adalet dairesi” anlayışı geliştirilerek titizlikle uygulanmaya çalışılmıştır. Ejder Okumuş, “Osmanlılar’da Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, III/5, Diyarbakır 2005, s. 45-51.

⁷⁷ Alaaddin Paşa’nın divan teşkilatını kurumsallaştırması ve Çandarlı Kara Halil Efendi’nin kadılık ile kazaskerlik müesseselerini oluşturmasıyla Osmanlı adalet düzeninin temeli atılmıştır. Bu düzen, şer’î hukukla örf kuralları birleştirilerek devletin adalet merkezli yapısını şekillendirmiştir. Halil İnalcık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Kitap, İstanbul 2016, s. 26; İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Çandarlı (Cenederli) Kara Halil Hayreddin Paşa: Menşe’i, Tahsili-Kadılığı-Kazaskerliği-Vezirliği ve Kumandanlığı”, *Belleten*, XXIII/91, Ankara 1959, s. 462.

arasında hakkı gözetmiş ve bu sayede Osmanlı'ya güven duyan halkların kendisine sığınmasına ve devletin genişlemesine zemin hazırlamıştır.

Kuruluş dönemindeki adalet teşkilatının iyi düzenlenmiş olmasına dikkat çeken Boyacıyan, XX. yüzyılda Osmanlıların adalet sistemini Avrupa devletleriyle kıyaslayarak bu sistemin geliştirilmesi için Batılı örnekleri inceleyerek önerilerde bulunmuştur. Ona göre İngiltere ve Fransa'nın gücü adaletin doğru uygulanmasının bir sonucudur. Londra'daki yargıçlara verilen yüksek maaşlar adalete verilen önemi göstermektedir. Boyacıyan, Fransa'dan maliye uzmanı getirtildiği gibi İngiltere'den adalet müşavirleri getirmenin yararlı olacağını ifade eder.⁷⁸ Devamında o, Avrupa'nın olumsuz yönleri yerine olumlu ve örnek alınabilecek yanlarını benimsemenin millî gururu zedelemeyeceğini savunur; farklı medeniyetlerin birbirinden etkilenmesinin, bilgi, hukuk ve yönetim anlayışı gibi alanlarda karşılıklı öğrenme ve gelişme açısından son derece doğal ve kaçınılmaz olduğunu belirtir. Hatta bu bağlamda, Fransa'daki Napolyon Kanunları'nın⁷⁹ kökeninin de şeriata dayandığını iddia ederek kültürel aktarımın tek taraflı olmadığını vurgular.⁸⁰

Batı'nın, özellikle İngiltere ve Fransa'nın ilerlemesini adaletin sağlanmasına bağlayan Boyacıyan, bu örneklerin ardından Doğu'daki devletlerin durumunu da güç ve adalet dengesi çerçevesinde ele almayı gerekli görür. Ona göre, Mısır'ın eski başbakanı soydaşı Nubar Paşa'nın⁸¹ *Mısır'ın suya ve adalete ihtiyacı var!* sözü bu dengeyi özetler niteliktedir. Nasıl

⁷⁸ Boyacıyan'ın bahsettiğin uzmanlardan hakkında detaylı bilgi için bk. Hasan Ali Çakmak, "İngiliz Maliyeciler Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster'ın İstanbul Serüveni (1861-1863)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 7 (Haziran 2025), s. 180, 183.

⁷⁹ Napolyon Kanunları (Code Napoléon), 1804 yılında kabul edilen ve Fransız Devrimi'nin eşitlik, özgürlük ile mülkiyet ilkelerini hukuk sistemine taşıyan modern medeni hukukun temelini oluşturan kapsamlı yasalar bütünüdür. Arzu Oğuz, *Karşılaştırmalı Hukuk*, Yetkin Yayınları, Ankara 2003, s. 120.

⁸⁰ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁸¹ Nubar Paşa, İzmir doğumlu ve Ermeni asıllı olup Mısır'ın ilk başbakanıdır. Paşa, Mısır'da adaleti tesis etmek için özellikle karma mahkemeler sistemini (Mixed Courts) kurarak yabancıların ve yerli halkın hukuk önündeki eşitliğini sağlamaya çalışmış ve idareyi ise modern bürokratik mekanizmalar, demiryolu altyapısı ve rasyonel mali düzenlemeler ile iyileştirmiştir. Süleyman Kızıltoprak, "Armenians in the Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Career of Bogos Nubar Pasha (1824-1899)", *History Studies International Journal of History*, II/2, Samsun 2010, s. 229.

ki suyun sağlanmasıyla tarım gelişmiş ve topraklar verim kazanmışsa, adaletin toplumda eşit şekilde uygulanması da Mısır'ı refaha taşımış, toplumsal huzuru ve geleceğe duyulan güveni pekiştirmiştir.⁸²

Boyacıyan, adalet konusundaki değerlendirmelerinde, Napolyon'un meşhur sözüne başvurarak adaletin vazgeçilmezliğini güçlü bir şekilde vurgular. Bu bağlamda, Boyacıyan'a göre her şeyden önce adaletin tesis edilmesi devlet yönetiminde mutlak bir zorunluluktur. Tıpkı Napolyon'un bir zaferin temelini *Birinci şart para, ikinci şart para, üçüncü şart yine paradır* sözüyle özetlemesi gibi bir devletin sağlıklı işleyişi ve devamlılığı için en öncelikli koşul *birinci adalet, ikinci adalet, üçüncü adalet!* olması gerektiği şeklinde düşünür. Aksi takdirde idare, ruhunu kaybetmiş bir cesetten farksız kalır.⁸³

3.2.5. Bütçe ve Maliye

Mihran Boyacıyan'ın kaleme aldığı eserin beşinci bölümü "Bütçe" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda XX. yüzyılda Osmanlı'nın vergi sistemi ile mali yönetimindeki aksaklıklar ele alınmakta ve çözüm önerileri sunulmaktadır. Müellif, çeşitli vergi kalemlerinde yaşanan sorunları ayrıntılı biçimde inceleyerek mali alanda köklü reformlara duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır. Uzun yıllar bürokrasi içinde edindiği tecrübeye dayanan Boyacıyan, devletin mali açıdan geri kalmışlığını ortaya koymakta ve mali yapının nasıl yeniden yapılandırılabileceğine ilişkin önerilerini müstakil başlıklar halinde sunmaktadır.

Boyacıyan, Osmanlı maliyesinde otuz yıldır süregelen komisyonların neden olduğu bütçe bozukluğuna, Fransa'dan getirilen Fransız maliye uzmanı Charles Laurent'in⁸⁴ müdahalesiyle son verileceğini umutlu bir dille belirtir. Ancak mali dengenin sağlanmasında tüm sorumluluğun tek bir kişiye yüklenmesinin doğru olmadığını da ekler. Laurent'in uzmanlığıyla

⁸² Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 15.

⁸³ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 15.

⁸⁴ Charles François Laurent, 1856 doğumlu Fransız maliye uzmanı ve bürokrattır. 1908 yılında Osmanlı Maliye Bakanlığı'nda danışman olarak görev yapmıştır. Osmanlı mali sistemine usulü muhasebe uygulamalarının ve mali denetim yapılandırmasının entegre edilmesine yönelik önemli reform hamleleri geliştirmiştir. Donald C. Blaisdell, "Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü", çev. Hazım Atıf, *İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sy. 58, İstanbul 1932, s. 1739.

bir mali denge sağlansa bile kapsamlı bir bütçenin eksiksiz yürütülmesi, gelirlerin zamanında ve sistemli bir vergi yasasına göre etkin bir şekilde toplanması, alacak bırakılmaması ve harcamaların doğru kalemlere yapılması gibi temel görevlerin genel yönetimin sorumluluğunda olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵

Boyacıyan'a göre devletin başlıca gelir kaynaklarını; a'sâr, emlak ve akar vergileri, temettü (gelir) vergisi, ağnâm, bedel-i askerî (askerlik bedeli), orman ve maden gelirleri, gümrük vergileri ile amele-i mükellefe rûsûmudur (zorunlu işçilik harçları). Giderler ise kara ve deniz kuvvetlerinin düzenlenmesi ve sürdürülmesi ile bütün memurların maaş ödemelerinden ibarettir.⁸⁶

Müellifin ilk ele aldığı vergi başta a'sâr olmak üzere ziraî ürünlere konulan vergilerdir. Ona göre a'sâr vergisinin yapısı üzerinde reformdan ziyade verginin toplanmasındaki keyfi uygulamalara son verilerek adaletin sağlanması gerekmektedir. Müellif, yıllık beş-altı milyon lira gelir sağlayan a'sârın kaldırılmasının toplumsal huzursuzluk yaratacağını, asıl sorunun verginin kendisi değil, tahsildarların haksız uygulamaları olduğunu belirtir. Çözüm ise verginin sabit kurallara bağlanması, Nizamiye mahkemelerince⁸⁷ denetlenmesi ve tarım ürünlerinin afetlere karşı sigortalanmasıdır. Aksi halde, yeni bir verginin çiftiyi daha da mağdur edeceği aşîkârdır.⁸⁸

Boyacıyan'a göre emlak, akar ve temettü vergilerinde bazı adaletsizlikler söz konusudur ve bu durum devlet açısından ciddi gelir kayıplarına yol açmaktadır. Müellif, köy ve kasabalarda söz konusu vergilerin genellikle makul oranlarda tahsil edildiğini belirtmekle birlikte büyük şehirlerde hatır-gönül ilişkilerine dayalı usulsüz uygulamalar nedeniyle bazı mülklerin gerçek değerlerinin %40 ila %50 hatta daha fazla oranlarda düşük beyan edildiğini vurgular. Bu kaybın yeniden

⁸⁵ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 17.

⁸⁶ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 16-21.

⁸⁷ Nizamiye mahkemeleri, Tanzimat reformlarıyla kurulan, şer'î mahkemelerden farklı olarak modern kanunlara dayalı çalışan sivil mahkemelerdir. M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamiye-mahkemeleri> (Erişim Tarihi: 10.08.2025).

⁸⁸ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 16-17.

düzenlenecek ve titizlikle uygulanacak özel bir vergi yasası ile %30 ila %50 arasında ek gelir sağlayacak şekilde telafi edilebileceği ifade etmiştir.⁸⁹

Emlak ve akar vergisinde bahsi geçen usulsüzler aynı surette ağnam vergisinin (küçükbaş hayvanlardan alınan vergi) tahsilinde de söz konusudur. Boyacıyan'ın tespitine göre ağnam vergisinin vilayetler arasında farklı oranlarda uygulanması sistemdeki eşitsizliği ortaya koymaktadır. Bu farklılıkların kaldırılıp ağnam vergi sisteminin tek bir düzene oturtulması ve kötüye kullanımların engellenmesi halinde bu kalemde %20 ila %30 oranında daha fazla gelir elde edilmesi mümkündür.⁹⁰

Reforma ihtiyaç duyan bir diğer gelir kalemi ise bedel-i askeridir. Kanun-ı Esâsî'nin 17. maddesi, Osmanlıların din ve mezhep farkı dışında bütün hak ve görevlerde eşit olduğunu belirtmektedir. Bu durum devlet adamlarını Hristiyanların askerliği meselesi üzerinde düşündürmüştür. Her ne kadar Hristiyanlardan 'bedel-i askerî' adıyla bir vergi alınsa da, bu uygulama gerçekte eski dönemdeki haraç sisteminin devamı niteliğindedir.⁹¹ Bu bağlamda Boyacıyan'a göre gayrimüslimlerden tahsil edilen ve önemli bir mali kaynak teşkil eden bu bedel-i askerî uygulaması artık kaldırılmalıdır. Müellifin savunduğu eşit vatandaşlık ilkesiyle bedel-i askerî uygulamasının bağdaştırılması mümkün değildir. Boyacıyan, söz konusu gelirin kaldırılmasıyla doğacak mali kaybın ise ticaret ve sanayi faaliyetlerinden alınacak patent vergisi ile telafi edilebileceğini ve bunun yeni bir gelir kaynağı olacağını ileri sürmektedir.⁹²

Boyacıyan, devletin mali kaynakları arasında önemli bir yer tutan orman ve maden gelirlerinin yeterince değerlendirilmediği ile bu alanlardaki ihmal ve suiistimallerin ciddi gelir kaybına yol açtığını ileri sürmektedir. Yaklaşık çeyrek yüzyıldır bulunduğu her bölgede ormanların sistematik şekilde tahrip edildiğini gözlemlediğini belirtir. Ona göre ormanlar yalnızca doğal zenginlik olmayıp limanların korunması, hava sirkülasyonu, tarımsal verimlilik ve hayvancılık açısından da stratejik bir

⁸⁹ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 18.

⁹⁰ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 18.

⁹¹ Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeratma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay, Ankara 1994, s. 28.

⁹² Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 18.

kaynaktır. Özellikle Konya civarındaki ormanların son on beş yıl içinde vahşice yok edilmesi ve bu tahribatın ardından hiçbir ağaçlandırma çalışmasının yapılmaması dikkat çektiği başlıca örneklerden biridir.⁹³

Mihran Boyacıyan, zikrettiği bu tabloyu sadece bir tespit olarak sunmaz ve aynı zamanda çözüm önerilerini de ortaya koyar. Ormanların öncelikle korunması, ardından kesim yapılan veya ihtiyaç duyulan bölgelerde, çağdaş ormancılık anlayışına uygun biçimde, yani Amenagement usulüyle⁹⁴ yeniden ağaçlandırılması gerektiğini savunur. Ayrıca ormanlardan elde edilen gelirlerin en az %20'sinin ulaşım altyapısına -özellikle sahil yolları ve demiryolu merkezlerine uzanan güzergâhlara aktarılmasını teklif eder. Teknik kapasiteye uygun kesim ve ihracat uygulamalarıyla bu gelirlerin %40 ila %100 oranında artırılabilirliğini öne sürer.⁹⁵

Müellifin dikkat çektiği bir diğer alan ise madenler ve madenlerin işletilmesi konusudur. Ona göre ülkenin sahip olduğu sınırsız maden potansiyeli mevcut dağınık uygulamalarla israf edilmekte; bu nedenle madenlerin işletilmesi, ihale süreçleri ve denetimi hususunda kapsamlı bir düzenlemeyi içeren yeni bir nizamnâmenin hazırlanması zorunludur.⁹⁶

Boyacıyan, Osmanlı mali yapısına yönelik en sert eleştirilerini devletin temel gelir kaynaklarından biri olan gümrüklerdeki usulsüzlük ve bozulmalar üzerine yoğunlaştırmaktadır. Ona göre düzensizlik ve denetimsizlik nedeniyle hazine büyük kayba uğramaktadır. Etkin bir reform ve sıkı denetimle gümrük gelirlerinin %60 ila %80 oranında artırılabilirliğini savunur. Müellif, her zamanki gibi ortaya attığı iddiaları somutlaştırmakta olup bu bağlamda Kıbrıs gümrük müdürü örneğini delil olarak sunmaktadır. İngiliz idaresinde maaşı artırılan müdürün yolsuzluğu bıraktığı ve takdir gördüğünü aktarır. Böylece müellif, yeterli maaş ve etkili

⁹³ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁹⁴ Amenajman usulü, orman işletme planlaması olarak Türkçe'de ifade edilir. Ormanın korunmasını, sürdürülebilir odun üretimini, ekosistem hizmetlerinin sürekliliğini ve çok işlevli kullanımını birlikte güvenceye alan planlı yönetim yaklaşımıdır. Detaylı bilgi için bk. Abbas Şahin vd., "Türkiye'nin İlk Orman Planlama Ünitesindeki Teknik ve Yapısal Değişimlerin Yüz Yıllık Değerlendirilmesi", *Ormancılık Araştırma Dergisi*, IX/1, 2022, s. 13-14.

⁹⁵ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 19.

⁹⁶ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 19.

denetimin yolsuzluğu önleyebileceğini vurgular. Ayrıca Duyûn-ı Umûmiye ve Ziraat Bankası gibi kurumsal yapıları örnek göstererek, maliye ve gümrük idarelerinin de benzer bir disiplinle yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtir.⁹⁷

Mihran Boyacıyan, *Amele-i Mükellefe Rûsûmu*⁹⁸ adıyla yol ve köprü yapımı için toplanan, yüksek meblağlara ulaşmasına rağmen yalnızca sınırlı bir kısmı yatırımlara dönüştürülen kaynakları eleştirel bir bakış açısıyla analiz etmektedir. Sisam Adası ve Cebel-i Lübnan gibi bölgelerde en ücra köylere kadar ulaşan düzgün yolları örnek göstererek Osmanlı vilayetlerindeki ihmalkârlığı hayret ve teessüfle karşılar. Midilli Adası'nda yerinde kullanılan kaynaklarla beş yüz kilometreyi aşan yol yapılmasını örnek veren müellif, benzer bir uygulamanın Osmanlı genelinde hayata geçirilmesi hâlinde yüz bin kilometreye yakın yol inşa edilmesinin mümkün olduğunu ifade eder. Mevcut durumdaysa bu hedefin çok uzağında kalındığını vurgular.⁹⁹

Buraya kadar aktarılanlardan hareketle Boyacıyan'ın Osmanlı maliyesinin çöküşünü büyük ölçüde usulsüzlükler ve yerel suistimallerle açıkladığı görülmektedir. Bu yönüyle Boyacıyan, tipik bir Meşrutiyet dönemi bakışını yansıtmaktadır. Vergi düzenlemeleri, bankacılık ve doğal kaynakların fenni yönetimi gibi alanlarda ekonomik modernleşmeye açık bir tutum sergilemesi de bu perspektifin bir parçasıdır.¹⁰⁰ Boyacıyan'ı özgün kılan asıl husus ise mali bozulmaları ve çözüm önerilerini soyut teorilerin ötesinde sahaya dayalı somut örneklerle açıklamasıdır. Bu durum uzun yıllar taşrada görev yapmasının ona kazandırdığı güçlü gözlem yeteneğinin bir yansımasıdır.

⁹⁷ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 20.

⁹⁸ Amele-i mükellefe rûsumu, Osmanlı döneminde kamu yollarında bedenen çalışmayı ya da karşılığında "tarik bedeli" ödeyerek bu yükümlülüğünden muafiyet sağlamayı mümkün kılan bir düzenlemeydi. Başlangıçta zorunlu kamu hizmeti olarak hayata geçirilmiş ise de zaman içinde vergi hüviyetine dönüşmüştür. Bk. Yakup Akkuş-Kadir Yıldırım, "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: 'Amele-i Mükellefe' Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", *Çalışma ve Toplum*, II/53, s. 520, 532.

⁹⁹ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁰⁰ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, III, s. 638.

3.2.6. Genel Giderler-Kara ve Deniz Kuvvetleri

Mihran Efendi'ni eserinin altıncı bölümü her ne kadar “*Mesârifât-ı Umûmiyye - Kuvve-i Berriyye ve Bahriyye*” başlığını taşısa da müellifin bu kısım için seçtiği serlevha olan *Milletin selâmeti sulhtur ve sulhta olacaktır* ifadesi bu bölümün esas mesajını açıkça ortaya koymaktadır. Bu bölümde kara ve deniz kuvvetlerinin masraflarını ele alıyor görünmekle beraber söz konusu manşetten de anlaşılacağı üzere savaş yanlısı olmayıp bilakis her koşulda barışı öne çıkaran bir yaklaşımı benimsemektedir.

Boyacıyan'a göre, devletin en büyük harcama kalemi kara ve deniz kuvvetleridir. Her ne kadar barış yanlısı bir tutum sergilese de bu kuvvetlerin gerek ülke yönetimi gerekse siyaset açısından hayati öneme haiz olduğunu belirtir. Toplumun varlık ve bekâsı ile doğrudan ilişkili olan bu kurumların vatanın selameti ve genel düzenin temini için sağlam bir şekilde teşkilatlandırılması ve korunması zaruridir. Bununla birlikte, savunma harcamalarında ölçülü olunması gerektiğini de vurgulanmıştır. Boyacıyan, Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud dönemlerinde başlatılan ıslahat sürecine bugün yeniden fiilen girildiğini ifade eder. Hürriyet, uhuvvet, müsavât ve adalet ilkeleriyle donanmış bir ilerlemenin artık Kanun-ı Esasî sayesinde güven ortamında sürdürülebileceğini belirtir. Neticede Osmanlı tebaasındaki farklı din ve millet mensuplarının eşitliği sağlandığında toplumsal bir birliktelik de kolayca sağlanacak ve sağlam bir toplum yapısı ile devlet nizamı ortaya çıkacaktır.¹⁰¹

Boyacıyan'a göre toplumsal barışın sağlanması her şeyden önce barışın kendisine ve onun getireceği nimetlere duyulan ihtiyaçla mümkündür. Osmanlı toplumunun feyiz ve saadeti barış ortamında neşet edecektir. Savaş ise ancak kayıplara sebep olacaktır. Nitekim yaşanan savaşların devlet lehine bir sonuç vermediğini belirten Boyacıyan, haksız savaşların dinî ve medenî hiçbir temele dayanmadığını, özellikle İslâm şeriatının ve modern hukuk sistemlerinin bu tür savaşları yasakladığını vurgulamaktadır. Müellife göre istibdat devrinin sona erdiği bu dönemde Osmanlı idarecilerinin temel hedefinin geniş bir coğrafyaya yayılmış toplumu savaşırsız, adil ve tasarruflu bir yönetim anlayışıyla idare etmek olmalıdır. Zira savaş, yıkım ve sefalet getirirken; barış, kalkınma ve toplumsal huzuru temin etmektedir. Bu çerçevede Boyacıyan, dönemin barışçıl diplomatik

¹⁰¹ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 22.

imkânlarının değerlendirilmesini, özellikle Lahey Barış Konferansı'nın (1907) sunduğu zeminin korunmasını ve müttefik devletlerle sürdürülen barış ortamının devam ettirilmesini savunmaktadır.¹⁰²

Boyacıyan, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlerin Osmanlı'ya karşı dostane bir tutum sergilediğini ileri sürerek bu ülkelerle ittifak kurmanın mümkün ve faydalı olacağını savunur. Ancak onun düşüncelerinde asıl dikkat çekici olan Osmanlı'nın Balkan devletleriyle yaşadığı sorunları savaşız yollarla çözmeye yönelik somut bir model teklif etmesidir. Boyacıyan'a göre Avusturya-Almanya ittifakı örnek alınarak Balkan devletlerine yerel özerklik tanıyan ancak siyasî ve askerî konularda merkezi bir birlik kuran yeni bir Osmanlı yapısı oluşturulabilir. Böyle bir sistemin hayata geçirilmesi, bölgedeki savaş ihtimalini büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır.¹⁰³

II. Meşrutiyet sonrasında barışçı diplomasiyi savunan aydınlardan biri olan Mihran Boyacıyan'ın yaklaşımı dönemin genel entelektüel eğilimleriyle uyumludur. Ona göre içeride ekonomik, idarî ve hukukî reformlar yoluyla devletin güçlendirilmesinin yanı sıra dış politikada dönemin büyük devletleriyle barış ve denge esasına dayalı bir siyaset izlemek gereklidir. Boyacıyan'ın bu yaklaşımı, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarının idealist ve fakat pragmatik çizgisini de yansıtmaktadır.¹⁰⁴

Boyacıyan, askerî harcamalar sonrası bütçenin en büyük kalemlerinden olan memur maaşlarına özel bir önem atfeder. Kendisi genel olarak tasarruftan yana olsa da memur maaşlarında keyfî kısıntılara kesinlikle karşı çıkar. Ona göre bu tür uygulamalar hem bireyleri rahatsız etmekte hem de devletin mali ve idari yapısını doğrudan zedelemektedir. Boyacıyan, memur maaşlarının görev yaptıkları bölgenin ekonomik şartlarına göre geçimlerini sağlayacak düzeyde ve adil belirlenmesini savunur. Bu süreçte kamu görevlerinin ciddiyetle denetlenmesi gerektiğini de vurgular. Maaş kesintisi yerine, günümüzün tabiriyle etkili bir personel reformu yapılarak idarî yapının sadeleştirilmesi ve gereksiz personelin

¹⁰² Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰³ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰⁴ Buçukcu, *a.g.t.*, s. 238-239.

azaltılmasıyla elde edilecek tasarrufun rasyonel kullanılması gerektiğini belirtir.¹⁰⁵

3.2.7. Yerel Yönetimlerin Yetkilerin Genişletilmesi

Mihran Boyacıyan, klasik Osmanlı idare geleneğinden hareketle yetki devrinin tarihsel sürekliliğini vurgularken taşra idaresine tanınacak daha geniş yetkilerin toplumsal kalkınma ve idarî verimlilik açısından taşıdığı önemi temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre tevsî-i mezûniyet (yetki genişliği), Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren altı asır boyunca farklı coğrafyalarda uygulanan ve idarede dengeyi sağlayan bir esastır. Bu bağlamda mezkûr usûlün tarihî temelleri olması nedeniyle dönemsel uygulamaların incelenmesi ile yaşanan suiistimallerin önüne geçebilecek modern nizamnamelerle ihya edilmelidir.¹⁰⁶

Uzun yıllar taşrada idarecilik yapan Boyacıyan'a göre Osmanlı taşra idaresinde valilere tanınan yetkiler yalnızca idarî değil aynı zamanda siyasî bir mahiyet arz etmekteydi. Valiler, vilayetlerin tüm iç işlerini kendi görüş ve tensipleri doğrultusunda yürütürlerdi. Eğitim, bayındırlık, adliye, maliye, güvenlik ve askerî düzenlemeler gibi alanlar doğrudan valilerin tasarrufunda bulunmaktaydı. Boyacıyan yerel yönetimlere tanınan salahiyyetlerin olumlu yönlerinin yanı sıra ortaya çıkan suistimallere ve aksaklıklara dair tarihî örneklerle de yer verir. Sultan II. Mahmud devrinde Mehmed Ali Paşa¹⁰⁷ ve Tepedelenli Ali Paşa¹⁰⁸ gibi valilerin şahsî ihtirasları, merkezî otoriteyle olan bağları zayıflatmıştır. Bu durum, yerel güç odaklarının oluşmasına ve bazı vilayetlerin fiilen merkezden kopmasına sebebiyet vermiştir. Ancak müellife göre bu tür olumsuz örnekler esasen

¹⁰⁵ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁰⁶ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰⁷ Kavalalı Mehmed Paşa (ö. 1849), Mısır valisi olarak görev yapmış ve 1831–1833 yıllarında Osmanlı merkezi otoritesine karşı isyan ederek Osmanlı ile yapılan savaşlarda üstünlük sağlamış ve neticede Mısır'ın fiili özerklik statüsünü tesis etmiştir. Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 6, Ankara 1995, s. 207.

¹⁰⁸ Tepedelenli Ali Paşa (ö. 1822), Epir bölgesinde Osmanlı'ya karşı fiilen bağımsızlığını sürdüren bir validir. 1820 yılında Osmanlı otoritesine karşı çıkmış ve Osmanlı ordusu tarafından bastırılarak paşa öldürülerek bölgedeki merkezi otorite yeniden sağlanmıştır. Ahmet Uzun, "Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı", *Belleten*, LXV/244, s. 1073-1074.

yetki devrinden kaynaklanmayıp denetim mekanizmalarının zafiyetinden ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁹

Bu kötüye kullanımların ardından 1864 ve 1871 tarihli Vilayet Nizamnameleriyle yerel idareler yeniden düzenlenmiştir.¹¹⁰ Kanûn-ı Esâsî'nin 108. maddesiyle birlikte tevsî-i mezûniyet usulü sistemli, ölçülü ve denetlenebilir bir forma kavuşturulmuştur.¹¹¹ Vilayetlerin yönetimi için tesis edilen meclis-i umûmîler ile yol, köprü, eğitim, vergi taksimi, ziraî gelişme, kamu binaları ve emlak gibi konularda karar alma ve uygulama yetkisine sahip olmuşlardır. Boyacıyan'a göre bütün bunlar halkın idareye dâhil olmasını sağlayan önemli bir açılım olarak değerlendirilmelidir.¹¹²

Mihran Efendi'nin bahsettiği idari düzenlemelerle memleket yönetiminde görülen iyileşmeler II. Abdülhamid'in kurduğu "istibdat rejimi" ile sekteye uğramıştır. Ona göre her işin merkezden izne bağlanması taşrada inisiyatifini kırmış, idari işleyişi ağırlaştırmış ve halkı fikri ataletle sürüklemiştir. Bu merkeziyetçi yaklaşım,¹¹³ idari verimliliği düşürmekle kalmayıp, halkın teşebbüs kabiliyetini de zayıflatmış, kararların gecikmesine ve halkın devlete olan güveninin sarsılmasına neden olmuştur.¹¹⁴

Boyacıyan'ın merkeziyetçiliğe karşı duruşunun en güçlü gerekçesi Osmanlı coğrafyasının Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Rum, Ermeni, Süryani ve Musevî gibi son derece farklı unsurlardan oluşan bir yapıya sahip olmasıdır. Aynı etnik veya mezhebî topluluklar arasında dahi ciddi farklılıklar mevcutken bu çeşitliliğe tek tip bir merkezî nizamı tatbik etmeye çalışmanın uyumsuzluklara yol açması kaçınılmazdır. Dersaadet'te hazırlanan düzenlemelerin ne Trablusgarp'ta ne de Erzurum'un köylerinde işlerlik

¹⁰⁹ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹⁰ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II/1, 2011, s. 29.

¹¹¹ *Kanûn-ı Esâsî*, Karabet Matbaası, İstanbul 1324, s. 29.

¹¹² Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 27-28.

¹¹³ II. Abdülhamid, devletin bütünlüğünü korumak için merkeziyetçi bir politika izleyerek yerel özerklik girişimlerini engellemiş ve taşra üzerinde sıkı denetim kurmaya çalışmıştır. Detaylı bilgi için bk. Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkeziyetçilik", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim*, İZU Yayınları, İstanbul 2019, s. 18.

¹¹⁴ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 28.

kazanamaması sebebiyle yerel koşullara duyarlı ve esnek bir idarî yaklaşımın zaruretinin ortaya koymaktadır.¹¹⁵

Boyacıyan, özellikle İngiltere örneği üzerinden Avrupa'nın birçok devletinin müreffeh bir seviyeye ulaşmasının yerel yetki paylaşımını esas alan idarî yapılar sayesinde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Ona göre kalkınmanın temel dinamiği, merkezîyetçi bir anlayıştan ziyade mahallî inisiyatifi öne çıkaran esnek bir idare biçimlerinde aranmalıdır. Bu iddiaya somut bir misal olarak, Sporad Adaları'nı¹¹⁶ zikretmektedir. Boyacıyan'a göre, bu adalarda yaşayan halk tarımsal üretimden uzak kalmış olmasına rağmen girişimcilik ruhunu geliştirerek denizcilik ve ticaret sayesinde ekonomik refaha erişmiştir. Buna mukabil Anadolu kıyılarındaki halkın devletçi reflekslerle şekillenmiş bir zihniyet içinde bireysel teşebbüsten yoksun bir şekilde yaşadığı ve imkânlar içerisinde sefalet çektiği görülmektedir. Müellif, bu pasif toplumsal yapının arka planında büyük ölçüde istibdat rejiminin etkili olduğunu iddia etmektedir.¹¹⁷

Mihran Efendi'ye göre II. Meşrutiyet'in ilanı halk, uzun istibdat döneminin ardından ilk kez iradesini kullanma imkânı bulmuştur. Bu yeni dönemde toplumsal kalkınmanın sağlanabilmesi için, tevsi-i mezuniyet ilkesinin makul ve denetlenebilir biçimde uygulanması zarurîdir. Ona göre bu ilke, yalnızca idarî bir model olmayıp milletin kendi kudretini keşfetmesinin, menfaatlerini gözetmesinin ve geleceğini inşa etmesinin temelidir. Aksi hâlde halkın pasifleşerek her şeyi devletten beklemeye devam etmesi kalkınmayı sekteye uğratacaktır.¹¹⁸

S o n u ç

Osmanlı Devleti'nin son dönem bürokratlarından Mihran Boyacıyan'ın kaleme aldığı bu eser, II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden o kısa süreli umut

¹¹⁵ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 29-30.

¹¹⁶ Sporad Adaları, Ege Denizi'nde günümüzde Yunanistan'ın egemenliğinde olan ve dağılmış/serpiştirilmiş anlamına gelen Yunanca sporás kökünden adını almaktadır. Toplamda 24 adadan oluşan sporadlar, kuzey ve güney olmak üzere iki adalar zinciridir. Ali Fuat Öreñ, "Ege Sorunu'nda Sporad Adaları Maktu Vergisi Meselesi", *Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları I*, (Editörler: Işıl Işık Bostancı vd.), İdeal Kitaplar, İstanbul 2021, s. 581-582.

¹¹⁷ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹⁸ Mihran Boyacıyan, *a.g.e.*, s. 31-32.

ve coşku ikliminin ruhunu yansıtan birinci elden, kıymetli bir vesikadır. Boyacıyan, bu eseriyle yalnızca bir memurun devlete dair görüşlerini sunmakla kalmamış, aynı zamanda gayrimüslim bir aydının "ittihâd-ı anâsır" idealine olan samimi inancını ve imparatorluğun kurtuluşu için tasavvur ettiği kapsamlı reform programını ortaya koymuştur. Bu makale, Boyacıyan'ın hayatı ve eseri ekseninde, onun entelektüel dünyasını ve Osmanlı modernleşmesine dair vizyonunu tahlil etmiştir.

Boyacıyan'ın düşünce sistemi, iki temel sütun üzerine inşa edilmiştir: İslam medeniyetinin tarihsel adalet mirası ve Batı'dan ilham alan modern anayasal düzen. Eserine Hz. Peygamber'e (s) atfedilen ve Hristiyanlara güvence veren ahidnâme ile başlaması, basit bir retorik tercihin ötesinde önemli bir tercihtir. Bu yolla, gayrimüslimler için talep ettiği hak ve eşitliğin köklerini, devletin kurucu ideolojisi olan İslam'ın adalet ve hoşgörü anlayışına dayandırarak meşrulaştırmaktadır. Böylece Meşrutiyet'in getirdiği "hürriyet, müsâvât, uhuvvet ve adalet" gibi kavramları, tarihsel bir meşruiyet zeminine oturtarak Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında ortak bir vatandaşlık bilinci inşa etmeyi hedeflemiştir.

Eserde belirtilen hemen tüm konular, o dönemde Türk, Arap, Ermeni, Rum ya da başka etnisitelere mensup Meşrutiyet aydınlarının büyük çoğunluğunun üzerinde birleştikleri başlıklardır. Boyacıyan, hem İslami referansları hem de Batı hukuk ve medeniyetine dair atıfları aynı metinde kullanarak, "Osmanlılık" üst kimliği altında birleşmenin teorik zeminini güçlendirmektedir.

Eserin en dikkat çekici yönlerinden biri Boyacıyan'ın yıllar süren taşra görevinin kazandırdığı bürokratik tecrübe ve gözlem gücüdür. Onun eleştirileri soyut nazariyelerden ibaret değildir. Aksine, âşâr vergisinin toplanmasındaki keyfilikten maden ve ormanların işletilmesindeki ihmallere, gümrüklerdeki yolsuzluklardan memur maaşlarındaki adaletsizliklere kadar her sorunu somut örneklerle ve pratik çözüm önerileriyle birlikte sunar. Özellikle idarede merkezîyetçiliğe getirdiği eleştiri ve yerel yönetimlerin yetkilerinin genişletilmesi (tevsi-i mezûniyet) konusundaki ısrarı, imparatorluğun devasa coğrafyasındaki çeşitliliğin tek tip bir nizamname ile yönetilemeyeceğine dair derin bir idrakin ürünüdür.

Mihran Boyacıyan, bu eseriyle dönemin “Osmanlıcılık” idealinin somut bir örneğini sunar. O, ne Ermeni cemaatinin dar çıkarlarını savunan bir temsilci ne de devlete yabancılaşmış bir figürdür. Tam aksine, vatanın bir bütün olarak kurtuluşunu dert edinmiş bir Osmanlı aydınıdır. Onun Meclis-i Mebûsan’a seslenişi, sadece siyasi bir çağrı değil, aynı zamanda farklı unsurların ortak bir gelecek inşa etme arzusunun da beyanıdır. Bu yönüyle eser, II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında farklı cemaatlere mensup aydınların büyük bir çoğunluğunun paylaştığı ortak idealleri yansıtan bir metin olarak öne çıkar.

Ancak tarih, Boyacıyan’ın ve onun gibi düşünenlerin umutlarının ne denli kırılgan bir zeminde yeşerdiğini de acı bir şekilde göstermiştir. Eserin yazıldığı 1908 yılındaki kardeşlik ve iyimserlik havası, kısa bir süre sonra Balkan Savaşları’nın yıkımı, artan siyasi istikrarsızlıklar ve nihayetinde I. Dünya Savaşı’nın getirdiği büyük felaketle dağılacaktır. İmparatorluğun farklı unsurlarını bir arada tutmayı hedefleyen Osmanlıcılık vizyonu, yükselen milliyetçilik dalgaları karşısında direnememiştir. Bu bağlamda Boyacıyan’ın eseri, sadece gerçekleşen bir dönemin umutlarını değil, aynı zamanda gerçekleşemeyen bir idealin tarihsel ironisini de barındırmaktadır.

Mihran Boyacıyan’ın hayatı ve eseri, geç dönem Osmanlı Devleti’nin karmaşık yapısını anlamak için de özgün bir pencere sunmaktadır. Onun şahsında, devlete sadakatle hizmet eden, birden çok dil ve kültüre hâkim, reformist bir gayrimüslim bürokrat portresiyle karşılaşırız. Eseri ise, Tanzimat’tan beri süregelen modernleşme çabalarının Meşrutiyet idealizmiyle nasıl bütüncül bir programa dönüştürülmek istendiğini gösteren hem siyaset hem de düşünce tarihi açısından okunmaya değer temel bir kaynaktır. Bu makale, Boyacıyan gibi figürlerin ve metinlerin incelenmesinin, Osmanlı tarihinin tek boyutlu ve dışlayıcı anlatılar yerine çok sesli ve bütüncül bir perspektiften anlaşılmasına önemli bir katkı sunduğunu ortaya koymaktadır.

Ne yazık ki, II. Meşrutiyet’in getirdiği bu heyecan ve reform vaatlerinin bir kısmı siyasi istikrarsızlıklar, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi büyük çalkantılar nedeniyle tam manasıyla hayata geçirilememiştir. Özellikle gayrimüslim tebaa ile ilişkiler, çok geçmeden yeniden gerilimli bir süreç evrilecektir. Fakat Boyacıyan’ın eseri, bu gerilim öncesinde Osmanlı toplumunun farklı unsurlarının Meşrutiyet’ten ne kadar umutlu olduklarına şahitlik eder.

Bürokratik kariyeri boyunca sık sık yeri değişen, soruşturmalar sonucu geçici azillerle karşılaşsa da çoğunlukla temize çıkıp yeniden göreve iade edilen Mihran Efendi, Osmanlı Devleti'nin son dönemine dair çok yönlü bir idareci örneği olarak dikkat çeker. Pek çok vilâyette kaymakamlık ve mutasarrıflık düzeyine yükselmesi, yönetim mekanizmasındaki becerisini ortaya koyarken, farklı dinî ve etnik topluluklarla görev yapması da onun dilsel ve kültürel kabiliyetlerini pekiştirmiştir. Arşivdeki sicil kayıtlarına bakıldığında hem edebî hem de idârî açıdan nitelikli hizmetler verdiği, resmi makamlardan çeşitli takdirnameler aldığı ve nihayetinde devlet kademelerinde üst mertebelere kadar yükseldiği açıkça görülmektedir.

Mihran Boyacıyan'ın kaleme aldığı bu eseri; Osmanlı bürokrat-zümresinin, II. Meşrutiyet sonrasındaki “yeniden kuruluş” heyecanına ortak olduğunu göstermesi bakımından hem tarihî hem de sosyokültürel açıdan önemlidir. Metinde sürekli vurgulanan “uhuvvet, adalet, hürriyet, müsavât, meşveret” gibi kavramlar, aslında İslam'ın erken döneminden beri ideal yönetim ilkeleri olarak sunulur. Böylece, Osmanlı Devleti'nin anayasacı/Meşrutiyetçi reformlarının dinî meşruiyeti de pekiştirilmiş olur.

Son tahlilde, eser Tanzimat'tan bu yana süregelen hukuk ve maliye ıslahatı, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, idari ve askerî düzenlemeler gibi konuları meşrutiyet idealizmi ekseninde bütüncül bir program hâline getirme çabasını yansıtır. Bu özelliğiyle, II. Meşrutiyet'in “bürokratik okumuş kesim” açısından nasıl tasavvur edildiğini, dönemin entelektüel atmosferini ve özellikle gayrimüslim bürokratların Osmanlılık vizyonunu çok net şekilde ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla Mihran M. Boyacıyan'ın metni, hem Osmanlı modernleşme tarihine hem de Müslüman-gayrimüslim ilişkilerinin II. Meşrutiyet sürecindeki teorik zeminine dair özgün bir kaynak olarak okunmaya değerdir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

A- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Bakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babialı Evrak Odası [BEO], 313/23461; 474/35488; 1101/82520; 1978/148348; 4365/327318.

Dahiliye Nezâreti İdare [DH.İD], 124/16.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT.], 167/39; 578/70; 778/10; 802/13; 875/35; 1563/24; 2087/67; 2152/127; 1700/31; 1760/64; 2074/2; 2124/35.

Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH.SAİD.d.], 42/201; 80/205.

İrâde Dâhiliye [İ.DH], 1323;/37; 1351/15; 1462/16; 1472/77; 1499/2.

İrâde Dosya Usulü [İ.DUİT.], 42/118.

İrâde Tekâüd Sandığı [İ.TKS.], 16/19.

Rumeli Müfettişliği Sadâret [TFR.I.A.], 2/165.

Şûrâ-yı Devlet [ŞD], 2968/10; 3155/36.

Yıldız Perakende, Maârif Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.MF.], 2/23.

Yıldız Perakende, Umum Vilayetler [Y.PRK.UM.], 23/66.

B-Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Bakanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA]

Siyasi Partiler, Cumhuriyet Halk Partisi, (490-1-0-0), 569/2265.

2. Kitap ve Makaleler

AKKUŞ, Yakup-YILDIRIM, Kadir, "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: 'Amele-i Mükellefe' Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", *Çalışma ve Toplum*, II/53.

AYDIN, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeratma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1994.

AYDINLI, Osman, "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, Denizli 2020.

BAY, Abdullah, "II. Meşrutiyet Döneminde 'Hürriyet' Tartışmaları, 1908-1911", *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Bahar 2008), sy. 7, Ankara 2008.

- BELGE, Hadi, "Sina Dağı Arşivinde Osmanlı İzleri: Fermanlar ve İmtiyazlar", *Turkish Studies – Historical Analysis*, XV/3 (2024).
- BİRİNCİ, Ali, "Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler", *Yeni Türkiye*, sy. 60 [Ermeni Meselesi Özel Sayısı II], Ankara 2014.
- BLAISDELL, Donald C., "Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü", çev. Hazım Atıf, *İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sy. 58, İstanbul 1932.
- BOYACIYAN, Mihran, *Cenâb-ı Peygamber-i Zîşân Tarafından Müsâadât ve Himâyeyi Hâvî Hristiyanlara İhsân Buyurulan Ahidnâme-i Mübâreke ve Umûm Hristiyanların İslâmiyet'e Arz-ı Şükrân ve Mahmedetleri Rehnümâ-yı Meclis-i Mebûsan ve Sadâ-yı Vatan*, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1326.
- BOYACIYAN, Mihran, *Fransızca Ef'âl-i Semâiyyenin Tasrifî*, Mahmudbey Matbaası, İstanbul 1302 (1886).
- BOYACIYAN, Mihran, *Romeo ve Jüliyet Faciası*, Civelekyan Matbaası, İstanbul 1302 (1886).
- BOYACIYAN, Mihran, *Sehiv Komedyası*, Civelekyan Matbaası, İstanbul 1302 (1886).
- BOYACIYAN, Mihran, *Verona'nın İki Asilzadesi*, Mahmudbey Matbaası, İstanbul 1302 (1886).
- BOYACIYAN, Mihran, *Otello*, Manzûme-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1328 (1912).
- BUÇUKCU, Öner, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Hükümetleri ve Osmanlı Dış Politikası (1908-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- Cumhuriyet*, 26 Ekim 1938.
- ÇAKMAK, Hasan Ali, "İngiliz Maliyeciler Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster'ın İstanbul Serüveni (1861-1863)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 7 (Haziran 2025).
- ÇANKAYA, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler –Mülkiye Şeref Kitabı–*, Ankara 1968, II.
- ÇETİN, Atilla, "II. Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", *Türk Kültürü*, sy. 253, Ankara 1984.

- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim*, İZU Yay., İstanbul 2019.
- ÇOĞ, Mehmet, “Hristiyanların İslamiyet’e Karşı Olan Şükür ve Mahmedetleri, Mihran Boyacıyan”, *Dinî Araştırmalar Dergisi* (Eylül-Aralık 2002), V/14.
- DOĞAN, Cem, “An Example To The Quest Of Identity Of The Second Constitutional Period: The Charter, Structure And Aims Of Committee Of The Unity Of Ottoman Ethnic Elements”, *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, VIII/5 (Spring 2013).
- ERDOĞDU, A. Teyfur, “Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi – II. Meşrutiyet “100. Yıl”*, I/45, İstanbul 2008.
- ERYAMAN, Ayşe, “1909 Matbuat Kanunu Matbuat Hürriyeti Getirdi Mi? İkinci Meşrutiyet Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında ‘Matbuat Hürriyeti’ Tartışmaları (1909-1914)”, *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 48, Ankara 2020.
- GENÇOĞLU, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II/1, 2011.
- GÜNGÖR, Celalettin, “Huguenotlar: Bir 16. Yüzyıl Acısı (Doğuş, Baskı, İç Savaş ve St. Bartholomew Katliamı)”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, X/2, 2024.
- INALCIK, Halil, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*, Kronik Kitap, İstanbul 2016.
- Kanûn-ı Esasî*, Karabet Matbaası, İstanbul 1324.
- KARA, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi –Metinler/Kişiler– I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- KARAKOÇ, Ercan, “Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* (Bahar 2010), VII/25.
- KENANOĞLU, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamiye-mahkemeleri> (Erişim Tarihi: 10.08.2025).

- KIZILTOPRAK, Süleyman, "Armenians in the Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Career of Bogos Nubar Pasha (1824-1899)", *History Studies International Journal of History*, II/2, Samsun 2010.
- KOÇABAŞOĞLU, Uygur, "Hürriyet"i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- KOÇAOĞLU, Mehmet, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 6, Ankara 1995.
- Milliyet*, 14 Kanunusani 1933, s. 6; 20 Eylül 1934, s. 1.
- MACİT, John Andrew Morrow, *The Covenants of the Prophet Muhammad with the Christians of the World*, Angelico Press / Sophia Perennis, Tacoma (WA) 2013.
- Matbuat ve Matbaalar Kanunu*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1334.
- OĞUZ, Arzu, *Karşılaştırmalı Hukuk*, Yetkin Yayınları, Ankara 2003.
- OKUMUŞ, Ejder, "Osmanlılar'da Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, III/5, Diyarbakır 2005.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, "Ege Sorunu'nda Sporad Adaları Maktu Vergisi Meselesi", *Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları I*, (Editörler: Işıl Işık Bostancı vd.), İdeal Kitaplar, İstanbul 2021.
- ÖZEÇOĞLU, Halil, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir 2009.
- ÖZEL, Sabahattin, "Meis Adası ve Başlangıcından Günümüze Meis Sorunu", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, sy. 345, Temmuz 1995.
- ÖZSARAY, Mustafa, <https://insicam.net/2024/04/08/filistine-yahudi-gocu-projesinin-arka-plani-ii/>. (Erişim tarihi: 20.08.2025)
- ŞAHİN, Abbas vd., "Türkiye'nin İlk Orman Planlama Ünitesindeki Teknik ve Yapısal Değişimlerin Yüz Yıllık Değerlendirilmesi", *Ormancılık Araştırma Dergisi*, IX/1, 2022.
- SİVRİ, Pir Murat, "Avrupalı Büyük Devletlerin Basın Organlarına Göre 1908 Jön Türk İhtilali ve Meşrutî Yönetime Yeniden Geçilmesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy. 45, İstanbul 2024.
- Tan*, 30 Mart 1918, s. 7.
- TOPRAK, Zafer, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, III.

UZUN, Ahmet, "Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı", *Belleten*, LXV/244.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "Çandarlı (Cenederli) Kara Halil Hayreddin Paşa: Menşe'i, Tahsili-Kadılığı-Kazaskerliği-Vezirliği ve Kumandanlığı", *Belleten*, XXIII/91, Ankara 1959.

Vakit, 22 Birinci Teşrin 1941, sy. 80532, s. 2.

YILDIZ, İsmail, *II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerde Devlet, Toplum ve Kimlik Tartışmaları (1908-1914)*, Yüzde İki Yayınları, Ankara 2019.

E K L E R

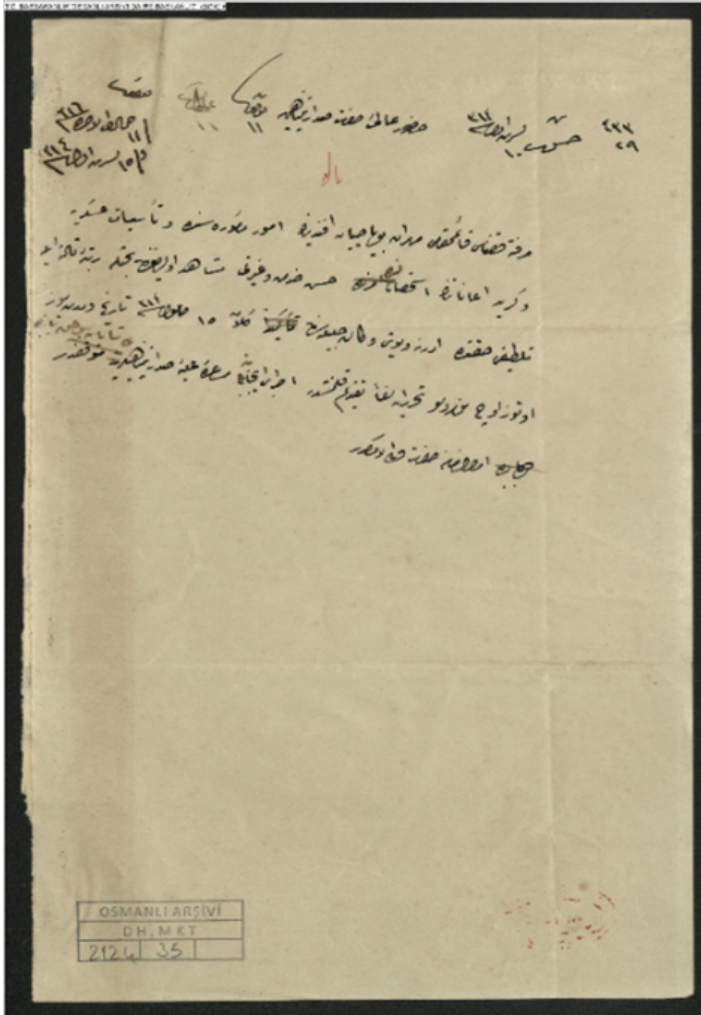
E K - 1

Mihran Boyacıyan'ın 30 Mart 1918 Tarihli Tan Gazetesinde Çıkan Fotoğrafi

EK - 2

Mürefte Kazası Kaymakamı Mihran Boyacıyan Efendi'nin, hüsn-i hizmet ve gayretinden dolayı Rütbe-i Salise ile taltifi. (BOA, DH.MKT. 2124/35, 11 Cemaziyelahir 1316/27 Ekim 1898).

EK - 3

Boyacıyan'ın Risalesinin iç kapak fotoğrafı (İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda Bel_Osm_K.01972/02)

